MSS No. 216 Subject Language

Name of MSS लघुसिद्धान्त कौमुदी - वृत्ति

Author — · —

Period — — Folios 55

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios 3, 19, 55 to 57

916

916

लघुसिद्धान्त कौमुदी – वृत्ति
खंडित
असं० पत्रक ॥ ल० अ० १२ पं० प्र० पृ

ह० ल०

सर्वकृत्र कारणत्वात आदौ । प्रथं ... कृतिनाथः
धं दसाचोत्र विघ्न ... कृ ॥३॥

ल॰ कौ॰ १

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः नत्वासरस्वतींदेवींशुद्धांगुण्यांकरोम्यहम् पाणिनीयप्रवेशायलघुसिद्धांतकौ
अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटत
वय् शषसर हल् इतिमाहेश्वराणिसूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि हकारादिष्वकारउच्चारणार्थः लणमध्येत्वित्संज्ञकः
लंत्यं उपदेशेंत्यंहलित्स्यात् उपदेशआद्योच्चारणं सूत्रेष्वदृष्टंपदंसूत्रांतरादनुवर्तनीयम् अदर्शनंलोपः प्रसक्तस्या
दर्शनंलोपसंज्ञंस्यात् तस्यलोपः तस्येतोलोपःस्यात् णादयोणाद्यर्थाः आदिरंत्येनसहेता अंत्येनेतासहितआदिर्मध्य
गानांस्वस्यचसंज्ञास्यात् यथाअणिति अइउवर्णानांसंज्ञाएवमच् हल् अल् इत्यादयः ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः उश्च
ऊश्च ऊ३श्च वःकालइवकालोयस्यसोच्क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञःस्यात् सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेनत्रिधा उच्चैरुदात्तः
ताल्वादिसभागेषुस्थानेषूर्ध्वभागेनिष्पन्नोजुदात्तसंज्ञःस्यात् नीचैरनुदात्तः ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेष्वधोभागेनिष्पन्नो
जनुदात्तसंज्ञःस्यात् समाहारःस्वरितः उदात्तत्वानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाह्रियेतेयस्मिन्सोच्स्वरितसंज्ञःस्यात् सनवविधो
ऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यांद्विधा मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुना

ल॰ १

स्थानं २ मव २६

सिकस्यात् तदित्थं अइउऋपञ्चानामेकैकमष्टादशभेदाः लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् एचामपि द्वादश ते
षांह्रस्वाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयंयस्य येनतुल्यंतन्मिथःस्यात् ऋ प
लृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यंवाच्यं अकुहविसर्जनीयानांकण्ठः इचुयशानांतालुः ऋटुरषाणांमूर्द्धा लृतुलसानांदं
ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानांनासिकाच एदैतोः कण्ठतालु ओदौतोःकण्ठोष्ठं वकारस्यदन्तोष्ठं जिह्वामू
लीयस्यजिह्वामूलंनासिकानुस्वारस्य हकारंपंचमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्चसंयुतं उरस्यंतंविजानीयात्कण्ठमाहुरसंयुतं
यत्नोद्विधा आभ्यन्तरोबाह्यश्च आद्यःपञ्चधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् तत्रस्पृष्टंप्रयतनंस्पर्शानां ईषत्स्पृ
ष्टमन्तस्थानां ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतंस्वराणां ह्रस्वस्यावर्णस्यप्रयोगेसंवृतं प्रक्रियादशायांतुविवृतमेव वा
ह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारःसंवारःश्वासोनादोघोषोऽघोषोऽल्पप्राणोमहाप्राणउदात्तोऽनुदात्तःस्वरितश्च ख
रोविवाराःश्वासाअघोषाश्च हशःसंवारानादाघोषाश्च वर्गाणांप्रथमतृतीयपंचमायणश्चाल्पप्राणाः अन्येमहाप्रा
णाइत्यर्थः कादयोमावसानाःस्पर्शाः यणोन्तस्थाः शलऊष्माणः अचःस्वराः क ≍ इतिकख इतिप्रागर्द्धविसर्गसदृशो

लं. कौ. २

जिह्वामूलीयौ ॥ पः फङ्गिति पफयोः प्रागर्धविसर्गसदृशो उपध्मानीयः ॥ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ अणु
दित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अत्रैवाण् परेण णकारेण ॥ कुचुटुतुपु
ते उदितः ॥ तदेवमं इत्यष्टादशानां संज्ञा ॥ तथेकारोकारौ ॥ ऋकारस्त्रिंशतः ॥ एवं लृकारोपि ॥ एचो द्वादशानां ॥ अनुनासि
कानुनासिकभेदेनैयवला द्विधा ॥ तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥ वर्णानामतिशयितः
संनिधिः संहितासंज्ञा स्यात् ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञा स्युः ॥ सुप्तिङन्तं पदं ॥ सु
बन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणं ॥ इको यणचि ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेन विधी
यमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यं ॥ स्थानेन्तरतमः ॥ प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सुध्यु
पास्य इति स्थिते ॥ अनचि च ॥ अचः परस्य यरो वा द्वे स्तो न त्वचि ॥ झलां जश् झशि ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगान्तं य
त्पदं तस्य लोपः ॥ अलोन्त्यस्य ॥ षष्ठीनिर्दिष्टोन्त्यस्यादेशः ॥ इति धकारस्य यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ झलां जश् झशि ॥ अजीन
परेण संयोज्यं ॥ सुद्ध्युपास्यः ॥ मद्ध्वरिः ॥ धात्त्रंशः ॥ लाकृतिः ॥ एचोऽयवायावः ॥ एचः क्रमात् अय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥ यथासं
ख्यमनुदेशः समानां

इकः स्थाने यण स्या
दचि परे संहिताविषये

एम
२

विह्मोंव

यौः शुचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः होतृकारः पठः पठान्तादति पठान्तादेशोन्ति परे ए
वेद्रूपमेकादेशः स्यात् हरेव सर्वं च विभाषा गोः लोके वेदे चैङः नस्य गोरति प्रकृतिभावः पदान्ते गो अग्रं पठेतस्य
किंच गवाग्रं पदान्ते किं गोः अनेकाल्शित्सर्वस्य अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्य स्यात् ङिच्च ङित् अनेकालोप्यंतस्यै
व स्यात् अवङ् स्फोटायनस्य पदान्ते पठे गोरवङ् वा गवाग्रं पदान्ते किं गवि इंद्रे च गोरवङ् स्यादिंद्रे ग
वेंद्रः व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः दूराद्धूते दूरात्संबोधने हाकारस्य देः प्लुतो वा प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं एतेऽविप
रेम प्रकृत्या स्युः आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति ह्रस्वं लघुः संयोगे गुरु संयोगे परे ह्रस्वं गुरु स्यात् दीर्घं च गुरु संज्ञं स्यात् ईदूदे
द्विवचनं प्रगृह्यं ईदूदेदंतं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् हरी एतौ १ विष्णू इमौ गंगे अमू अदसो मात् अस्मात् परौ ईदूतौ प्र
गृह्यौ स्तः अमी ईशाः रामकृष्णावमू आसाते मात् किं अमुकेऽत्र असति मात्र ग्रहणे एकारोप्यनुवर्त्तते अमुकेऽत्र चादयोऽसत्त्वे
संज्ञा: लिंगसंख्यान्विते द्रव्ये अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः प्रादयः एतेपि तथा निपाताः स्युः निपात एकाजनाङ् एकोऽज्निपा
त आङ्वर्ज्यः प्रगृह्यः स्यात् इ इन्द्रः उ उमेशः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्

सा° कौ° ४

अपवेमन्यसे आपवेकिलननु अन्यवर्तिन ईद्युक्ते उँ इति उँत्र उँदं तो निमानः मगस्त्यः अहो ईद्गः संबुद्धौ शाकल्यस्येतावना
वे संबुद्धिनिमित्त ओकारो वा मगस्त्यौ वेदके ऽतो विसो ऽस्ति विलम्बितिमयः ओ वो वा मयः परस्यो ओ वो वा स्यादचि किंमुक्तं कि
मु ऊं कोऽ सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च पदान्तात् ऋको ह्रस्वो वा स्यात् सवर्णेचि ह्रस्वविधि सामर्थ्यात्प्रकृतिभावः चक्रि अत्र
चकारात्पदान्ताः किं मैत्र्यां नसमासे वाप्यास्यः ऋत्यकः ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वत् ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिः पदान्तात्कि
मार्च्छत इत्यत्र संधिः स्तोः श्चुना श्चुः स्तोः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः रामश्शेते राम
श्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय शात् शकारस्य परस्यो केन विश्नः प्रश्नः ष्टुना ष्टुः स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् रामष्षष्ठः रा
मष्टीकते पेष्टा तट्टीकते चक्रिण्ढौकसे न पदान्ताट्टोरनाम् पदान्ताट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न षट्सन्तः षट्ते पदा
न्तात्किं ईट्टे टोः किं सर्पिष्टमं अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यं षण्णवतिः षण्णगर्यः तोर्षि तवर्गस्य षकारे परे न
ष्टुत्वं सन्षष्ठः कस्मात्सर्पोऽसि पदान्ते कलाम् यशाःस्तुः विनरूपे वा गीष्पाः विरूपे यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा परः
पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः प्रत्यये भाषायां नित्यं तन्मात्रं चिन्मात्रं तो

राम ४

वर्णा ३

ल्लि तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः तल्लयः विद्वाल्लिखति तस्यानुनासिको लकारः उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य उ
दः परयोः स्थास्तंभयोः पूर्वसवर्णः स्यात् तस्मादित्युत्तरस्य पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणे कार्यं वर्णेनान्तरेणाव्यव
हितस्य परस्य ज्ञेयं आदेः परस्य परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं इति सस्य थः झरो झरि सवर्णे हलः परस्य झरो
लोपो वा स्यात् सवर्णे झरि परे खरि च खरि परे झलां चरः स्युः इति दस्य तः उत्थानं उत्तंभनं झयो होन्यतरस्यां झ
यः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः संवारस्य नादस्य घोषस्य महाप्राणस्य हकारस्य तादृशो वर्गचतुर्थः वाग्घरिः वा
ग्हरिः तद्धितः तद्हितः शश्छोटि पदांतात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि तच्छिवः तच्शिवः पदांतात्किं विर
श्नः छत्वममीति वाच्यं तच्छ्लोकेन अमि किं वाक्श्चोतति मोनुस्वारः मोंतस्य पदस्य अनुस्वारः हलि नस्य मस्य
चापदांतस्यानुस्वारो झलि अलोन्त्यस्य हरिं वंदे पदस्येति किं गम्यते नश्चापदांतस्य झलि नस्य मस्य चापदांतस्यानु
स्वारो झलि यशांसि आक्रंस्यते झलि किं मन्यते अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः अङ्कितः शान्तः कुण्ठितः गुम्फ
तः वा पदांतस्य पदांतस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा त्वं करोषि त्वङ्करोषि संयन्ता सय्यँन्ता संवत्सरः सँव्वत्सरः

ल॰ कौ॰ ५

यंल्लोकं यँल्लोकं अत्रानुस्वारस्य पक्षेनुनासिको यवला मोराजिसमःक्वौ क्विवंतेराजतौपरेसमोमस्यमएव सम्राट्
हेमपरेवा मपरेहकारेहकारेमस्यमोवास्यात् किंह्मलयति किम्ह्मलयति यवलपरेयवलावा यवलेहकारेपरे
यवलावास्युः किंय्ह्यः किंह्यः किंव्ह्वलयति किंह्वलयति किंल्ह्लादयति किंह्लादयति नपरेनः नपरेहकारेपरेमस्यनःस्यात्
वा किन्ह्नुते किंह्नुते आद्यंतौटकितौ यस्योक्तौ तस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः डःसिधुट् डात्परस्यसस्यधुड्वा
षट्संतः षट्त्सन्तः ङ्णोःकुक्टुक्शरिवास्तः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः नश्च नांतात्परस्यस
स्यधुड्वा सन्त्सः सन्सः शितुक् पदांतस्यनस्यशेतुग्वा सञ्छंभुः सञ्च्छंभुः सञ्चशंभुः सञ्शंभुः ङमोह्रस्वादचिङमुण्नि
त्यं ह्रस्वात्परोयोङम्तदन्तंयत्पदंतस्मात्परस्याचोङमुडागमःस्यान्नित्यं प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः सन्नच्युतः समःसु
टि समोरुःसुटि अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवा अत्ररुः मकारस्थोरोः पूर्वस्यानुनासिकोवा अनुनासिकात्परोनुस्वा
रः अननुनासिकाद्विद्यापरोः पूर्वस्मात्परोनुस्वारागमः खरवसानयोर्विसर्जनीयः खरिअवसानेचपदांतस्यरस्यवि
सर्गः संपुंकानांसोवक्तव्यः संस्कर्ता पुमःखय्यम्परे अम्परे खयिपुमोरुः पुंस्कोकिलः पुंस्कोकिलः नश्छव्य

एम ५

प्रशान् अमिपरे छविनोंत्तस्यपदस्यरुः विसर्जनीयस्यसः खरि चक्रिंस्त्रायस्व वक्रिंस्त्रायस्व अप्रशान्किं
प्रशान्ननोति पदांतस्येतिकिं हंति नन्ये नृन्निसस्यरुर्वाये ऊपधोकपौच कवर्गेपवर्गेचविसर्गस्यकपौवास्तः
वाद्विसर्गः नूंपाहि नूंपाहि नृपाहि कानाम्रेडिते कान्नकारस्यरुःस्यादाम्रेडितेपरे नस्यपरमाम्रेडिते द्वि
रुक्तस्यपरंरूपमाम्रेडितंस्यात् कांस्कान्कांस्कान् छेच ह्रस्वस्यछेतुक् स्वच्छः आङ्माङोश्चतुक् छे आ
च्छादयति माच्छिदत् दीर्घात् तुक् वा दीर्घच्छाति म्लेच्छति म्लेच्छाने पदांताद्वा पदांताच्छेतुक्वा लक्ष्मी
लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया इतिहल्संधिः विसर्जनीयस्यसः खरि विष्णुस्त्राता वा शरि शरिविसर्गस्यविसर्गो वा
हरिः शेते हरिश्शेते सोजसारोरितिसमत्ययेक्रातं शिवसञ्चर्च्यु इतिस्थिते ससजुषोरुः पदांतस्यसस्यसजुष
श्चरुःस्यात् अतोरोरप्लुतादप्लुते अप्लुतादतः परस्य रोरुःस्यादप्लुतेऽति शिवोर्च्यः हशिच तथा शिवोवंद्यः भोभगोअ
घोअपूर्वस्ययोशि एतत्पूर्वस्यरोर्यादेशोशिदेवाइह देवायिह हलिसर्वेषां भोभगोअघोअपूर्वस्ययस्यलोपःस्या
द्धलिभोदेवा भगोनमस्ते अघोयाहि रोसुपि अह्नोरेफादेशोनतुसुपि अहरहः अहर्गणः असुपिकिं अहोभ्यां

ल॰
कौ॰
६

रोरि रेफस्य रेफे लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः हरेफयोर्लोपनिमित्तयोः परतः पूर्वस्याणो दीर्घः पुनारमते अणः किं
तृढः वृढः मनस्रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे प्राप्ते विप्रतिषेधे परं कार्यं तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्या
त् इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव मनोरथः एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि अ
ककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासेन एषविष्णुः स शंभुः अकोः किं एषकोरुद्रः अनञ्समासे किं
असः शिवः हलि किं एषोऽत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत सेमा
मविड्ढि प्रभृतिं सैष दाशरथी रामः इति हल्सन्धिः समाप्तः ॐ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं धातुं प्रत्ययं प्रत्य
यान्तं च वर्जयित्वार्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकं स्यात् कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः स्वौजस
मौट् छष्टाभ्यांभिस् ङेभ्यांभ्यस् ङसिभ्यांभ्यस् ङसोसाम्ङ्योस्सुप् स्वौजसिति प्रथमा अमौट्छसिति द्वितीया टाभ्यां राम॰ ६
भिसिति तृतीया ङेभ्यांभ्यस् चतुर्थी ङसिभ्यांभ्यस् पंचमी ङसोसाम् षष्ठी ङ्योस्सुप् सप्तमी ङ्याप्प्रातिपदिका
त् प्रत्ययः परश्च ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सुपः सुपस्त्रीणि त्रीणि वच

न्येकैकश एकवचनद्विवचनबहुवचनानि संज्ञानि स्युः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने द्वित्वैकत्वयोरेतौ
स्तः विरामोवसाने वर्णानामभावोवसाने स्यात् रुत्वविसर्गौ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ एकविभक्तौ
यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्ण
दीर्घ एकादेशः इति प्राप्ते नादिचि आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः वृद्धिरेचि रामौ बहुषु बहुवचनं चुटू प्रत्यया
द्यौ चुटू इतौ स्तः इति जस्येत्वं विभक्तिश्च सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः न विभक्तौ तुस्माः विभक्तिस्थास्तुवर्ग
समास्तो न इतः सस्य नेत्वं रामाः एकवचनं संबुद्धिः संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् यस्मा
त्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादिशब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् एङ्ह्र
स्वात्संबुद्धेः एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धिश्चेत् संबोधनद्योतनार्थे हेपाठः हे राम हे रामौ हे रामाः अमि पू
र्वः अकोम्यचि पूर्वरूपमेकादेशः रामं रामौ लशक्वतद्धिते तद्धितवर्ज्यप्रत्ययाद्याः लशकवर्गा इतः स्युः तस्मा
च्छसो नः पुंसि पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सः तस्य नः पुंसि अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि अट्कवर्गः पवर्गः आङ् नुम्

लं° कौ° ७

यथासंभवं मिलितैरेतैर्व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः समानपदे । पदान्तस्य । नस्य णो न । रामान् ।
टाङसिङसामिनात्स्याः । अदन्तात् टादीनाम् इनादयः स्युः । णत्वं । रामेण । सुपिच । यञादौ सुपि अतोङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्यां । अ
तो भिस ऐस् । अनेकाल्शित्सर्वस्य । रामैः । ङेर्यः । अतोङ्गात् परस्य ङेर्यादेशः स्यात् । स्थानिवदादेशोनल्विधौ । आदेशः स्थानिव
त्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । इति स्थानिवत्वात् सुपि चेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्यां । बहुवचने झल्येत् । झलादौ बहु
वचने सुपि अतोङ्गस्य एकारः । रामेभ्यः । सुपि किं । पचध्वे । वावसाने । अवसाने झलां चरो वा । रामात् । रामाद् । रामाभ्यां । रा
मेभ्यः । रामस्य । ओसि च । अतोङ्गस्य एकारः । रामयोः । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात् परस्यामो नुडा
गमः । नामि । अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणां । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते । आदेशप्रत्यययोः । इण्कुभ्यां परस्यादेशप्रत्ययावय
वः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः । ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । एवं कृष्णादयोप्यदन्ताः । सर्वादी
नि सर्वनामानि । सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व° विश्व° उभ° उभय° डतर° डतम° अन्य° अ
न्यतर° त्वत्° त्व° नेम° सम° सिम° पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां । स्वमज्ञाति

रा
प
राम° ७

प

यथाख्यायां अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः त्यद् २ तद्० यद् २ एतद् ३ इदम् अदस् एक० द्वि युष्मद्० अस्मद्० भ
वतु किम् जसः शी अदंतात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् अनेकालत्वात् सर्वादेशः सर्वे सर्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नो
ङेः स्मै स्यात् सर्वस्मै ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ अतः सर्वनाम्नः एतयोरेतौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अव
र्णान्तात्सर्वनाम्नः परस्य विहितस्यामः सुडागमः एत्वषत्वे सर्वेषां सर्वस्मिन् शेषं रामवत् एवं विश्वादयोऽप्यदं
ताः उभशब्दो नित्यं द्विवचनांतः उभौ २ उभाभ्यां ३ उभयोः २ तस्येह पाठो अकजर्थः उत्तरउतमौ प्रत्ययौ प्रत्ययग्र
हणे तदंतग्रहणमिति तदंता ग्राह्याः नेम इत्यर्द्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु न समानामिति ज्ञापकात् पूर्वपराव
रदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र
या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् पूर्वे पूर्वाः स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां किं दक्षिणाः गाथकाः कुशला इ
त्यर्थः स्वमज्ञातिधनाख्यायां ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्वे स्वाः आत्मीयाः आत्मन इति
वा ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बाह्ये परिधानीये चार्थे अंतरशब्दस्य प्राप्तासं

स. कौ. ८ ता

तार्जनेसि वा अन्तरे अन्तरा: गृहाः वाह्याः उपर्याः अन्तरे अन्तराः वासाः श्वकाः परिधानीयाः इत्यर्थः सर्वादिभ्यो नवभ्यो वा पञ्चभ्यो
ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं परादीनामपि शेषं सर्ववत् तृतीयासमासे सर्वनामता न
मासपूर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपि न मासेन पूर्वाय द्वन्द्वे च उक्तसंज्ञा न वर्णाश्रमेतराणां विभाषा जसि वर्णाश्रमेतरे
वर्णाश्रमेतराः प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः प्रथमे प्रथमाः तयः प्रत्ययः द्वित
पे द्वितयाः शेषं रामवत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् तीयस्य ङित्सु वा द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि एवं तृतीयः निर्जरः ज
राया जरसन्यतरस्यां जराया जरस् अजादौ विभक्तौ पदांगाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ए
कदेशविकृतमनन्यवदिति जरशब्दस्य जरस् निर्जरसौ निर्जरसो निर्जरसः इत्यादि पक्षे हलादौ च रामवत् विश्वपाः
दीर्घाज्जसि च दीर्घाज्जसि इचि च परे न पूर्वसवर्णदीर्घः वृद्धिः विश्वपौ विश्वपाः हे विश्वपाः विश्वपां विश्वपौ सुड राम ८
नपुंसकस्य स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युः राज्ञी वस्य स्वादिषु सर्वनामस्थाने कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु सर्व
नामस्थानेषु सर्वं पदं स्यात् यचि भं यादिषु अजादिषु कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भं स्यात् आकडा

णदेकासंज्ञा उत ऊर्द्ध्वं कड़ाराः कर्मधारये इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परा अनवकाशा च आतो धातोः
आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽगस्य लोपः अलोन्त्यस्य विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि एवं शंख
ध्मादयः धातोः किं हाहान् हरिः हरी जसि च ह्रस्वान्तस्यांगस्य गुणः हरयः ह्रस्वस्य गुणः संबुद्धौ हे हरे हरिं
हरी हरीन् शेषो घ्यसखि शेषः इति स्पष्टार्थं अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्
आङो नाऽस्त्रियां घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियां आङिति टासंज्ञा हरिणा हरिभ्यां हरिभिः घेर्ङिति घिसंज्ञकस्य ङिति
सुपि गुणः हरये हरिभ्यः २ गुणे कृते ङसिङसोश्च एङो ङसिङसोरति पूर्वरूपमेकादेशः हरेः २ हर्योः हरीणां
अच्च घेः इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् घेरत् हरौ हरिषु एवं कव्यादयः अनङ् सौ सख्युरंगस्यानङादेशोऽसंबुद्धौ
नोन्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने अपृक्त एकाल्प्रत्ययः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् हले
तान्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं सुतिसी इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययलोपेऽपि तदाश्रि
तं कार्यं स्यात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः सखा सख्युरसंबुद्धौ स

ल॰ कौ॰ ९

ख्युरंगात्परंसंबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत् अचो ञ्णिति अजंतांगस्य वृद्धिर्ञ्णिति णिति च प्रत्यये परे सखायौ॰
हे सखे॰ ख्यत्यात्परस्य खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः सख्युः २ औत्
इतः परस्य ङेरौत् सख्यौ शेषं हरिवत् पतिः समास एव घिसंज्ञः पत्या पत्ये पत्युः पत्यौ शेषं हरिवत् समासे तु भू
पतये कतिबहुगणवतुडति संख्या डति च डत्यंता संख्या षट्संज्ञा षड्भ्यो लुक् जश्शसोः प्रत्ययस्य लुक्श्लु
लुपः लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञा स्यात् जसि चेति गुणे प्राप्ते न लुमतांगस्य लुमता श
ब्देन लुप्ते तन्निमित्तमंगकार्यं न स्यात् कति २ कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु युष्मदस्मत्षट्संज्ञास्त्रि
षु सरूपाः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रेस्त्रयः त्रयाणां त्रिषु गौणत्वेपि प्रियत्रयाणां त्यदादीनामः एषामकारो विभ
को॰ १ क्तौ द्विपर्यंतानामेवेष्टिः द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ पाति लोकमिति पपीः सूर्यः पप्यौ पप्यः राम
पप्यौ हे पपीः पप्यौ पपीन् पप्या पपीभ्यां ३ पपीभ्यः २ पप्यः ०० ॥ पप्योः २ पप्यां पपि पपीषु एवं वात ९
प्रम्यादयः बहुश्रेयसी बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी यू स्त्र्याख्यौ नदी ईदूदंतौ नित्यं स्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः प्र

थमलिंगग्रहणंच पूर्वस्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थः अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः संबुद्धौ हे
बहुश्रेयसि आण्नद्याः नद्यंतात्परेषांङितामाडागमः आटश्च आटोचि वृद्धिरेकादेशः बहुश्रेयस्यै बहुश्रे
यस्याः ङेराम्नद्याम्नीभ्यः नद्यंतादाबंतान्नीशब्दाच्चपरस्यङेरामस्यात् बहुश्रेयस्यां शेषंपुंवत् अतिल
क्ष्मीः शेषंबहुश्रेयसीवत् प्रधीः अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ श्नुप्रत्ययांतस्यइवर्णोवर्णांतधातोर्भ्रू
इत्यस्यचांगस्येयङुवङौस्तः अजादौप्रत्ययेइतिप्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वो
नभवतियइवर्णस्तदंतोयोधातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्ययणस्यादजादौप्रत्ययेपरे प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्यं प्रध्यः प्र
ध्यः शेषंनदीवत् एवंग्रामणीः ङौतुग्रामण्यां गनिश्रगतिकारकेतरपूर्वपदस्ययणनेष्यते सुधीः सुधियौ
नभूसुधियोः एतयोरचिसुपियणन सुधियौ सुधियइत्यादि सुखमिच्छतीतिसुखीः सुख्युः २ सुतीः सु
त्युः २ शेषंप्रधीवत् शंभुर्हरिवत् एवंभान्वादयः तृज्वत्क्रोष्टुः असंबुद्धौसर्वनामस्थानेक्रोष्टुन्यस्यक्रोष्टृप्र
योक्तव्यइत्यर्थः ऋतोङिसर्वनामस्थानयोः ऋतोंगस्यगुणःङौसर्वनामस्थानेचइतिप्राप्ते ऋदुशनस्पुरु

ल॰ कौ॰
१०

देशोऽनेहसोच अदन्तानामुशनसादीनांनङ्स्यात्संबुद्धौसौ अधुनन्तवससखनवहड्डनन्हलोपोनभ्रशोसत्वमेवं
श्वावादीनामुपथायादीर्घोऽसंबुद्धौसर्वनामस्थानेक्रोष्टारौक्रोष्टारः० क्रोष्टारंक्रोष्टून् विभाषातृतीयादिष्वचि
अजादिषुतृतीयादिषुक्रोष्टुर्वातृज्वत् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना ऋतउत् ऋतोङसिङसोरुत् उदेकादेशः रपरः रात्सस्य
रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैवलोपोनान्यस्यरस्यविसर्गः क्रोष्टुः २ क्रोष्टोः नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनुट् पूर्वविप्रतिषेधेन
क्रोष्टूनांक्रोष्टरि एवंहलादौचशंभुवत् हूहूः हूह्वौ हूह्वावित्यादि अतिचमूशब्देनदीकार्येविशेषः हे अतिचमु अति
चम्वै अतिचम्वाः २ अतिचमूनां अतिचमूनाम् खलपूः ओः सुपि धातोरवयवसंयोगपूर्वोनभवतियउवर्णस्तदन्तोयोधा
तुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्ययण्स्यादचिसुपि खलप्वौखलप्वः एवंसुल्वादयः स्वभूः स्वभुवौ स्वभुवः वर्षाभूः वर्षा राम
भ्वश्च अस्ययण्स्यादचिसुपि वर्षाभ्वावित्यादि दृन्भूः दृन्करः पुनःपूर्वस्यभुवोयण्वक्तव्यः दृन्भ्वौ एवंकरभूः १०
पुनर्भूः धाता हे धातः धातारः अवर्णात्नस्यणत्वंवाच्यः धातॄणां एवंनप्त्रादयः नप्त्रादिग्रहणंव्युत्पत्तिपक्षेनियमा
र्थम् तेनेहन पितापितरौपितरः पितरंशेषंधातृवत् एवंजामात्रादयः नानरौ नरः नृच अस्यनामिवादीर्घः नृणांनॄणाम्

णां गोनोर्णित् आकारवृद्धिर्हि तं सर्वनामस्थाने णित् द्वन् गौः गावौ गावः ओतोम्शसोः ॐ देनादमशसोर्
विभ्राकारादेशः गां गावौ गाः गवा गवे गोः इत्यादि रायो हलि अस्य आकारादेशो हलि विभक्तौ राः रायौ रायः
राभ्यामित्यादि ग्लौशब्दो ग्लावौ ग्लावः ग्लौ ग्लाभ्यामित्यादि इत्यजंताः पुल्लिंगाः रमा औङ आपः आवेनादमादौ ङ ईः शी ङे
ङि त्यो कारस्विभक्तौ संज्ञा रमे रमाः संबुद्धौ च आप एकारः हे रमे २ हे रमाः रमां रमे रमाः आङि चायः आङि ङो
सिवाय एकारः रमया रमाभ्यां २ माभिः ६ याडापः आचो ङितो याट् वृद्धिः रमायै रमाभ्यां रमाभ्यः रमायाः २ रमयोः २ रमाणां
रमायां रमासु एवं दुर्गा विक्कादयः सर्वनाम्नः स्याट्ह्रस्वश्च आवेतात् सर्वनाम्नो ङितः स्याट् आपश्च ह्रस्वः सर्वस्यै सर्वस्याः
सर्वे सर्वस्यां शेषं रमावत् एवं विश्वादय आवेतां विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वनामता वा उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वा
यै तीयस्य ङित्सु संज्ञा द्वितीयस्यै द्वितीयायै एवं तृतीयायै अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः हे अंबे हे अक्क हे अल्ल जरा जरसौ जरा
इत्यादि पक्षे हलादौ च रमावत् गोपा विश्वपावत् मतिः मतीमत्यादि ङित्सु ह्रस्वश्च उपदु बहुस्यानोत्स्त्रीप्राप्तिर्ङितो
नित्यं स्त्रीलिंगावीवर्णौ नदी ह्रस्वोच स्त्रियां वर्णौ स्त्रियो वा नदीसंज्ञौ ङितिपरे मत्यै मतये मत्याः मतेः २ ३

स॰ कौ॰ ११

नदीसंज्ञकाभ्यामित्युक्तौरेराम् मन्यामतौ प्रोक्षंहृ्विवत् एवंबुद्ध्यादयः त्रिचतुरौ सयोनिस्र्चतिसृ स्त्रीलिंगयोरेन
योरेतौ स्तो विभक्तौ अचिरऋतः तिसृचतसृ सौ अनोरादेशोऽचि गुणदीर्घोत्वानामपवादः तिस्रः तिसृभिः तिसृ
भ्यः २ आमि नु नतिसृचतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न तिसृणां तिसृषु द्वे २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ गौरी गौर्यौ गौर्यः
हे गौरि हि गौर्यौ हे गौर्यः इत्यादि एवं नद्यादयः लक्ष्मीः शेषं गौरीवत् एवं तरीतंत्र्यादयः स्त्री हे स्त्रि स्त्रियाम्
स्येयङुवङौ जातौ प्रत्यये स्त्रियौ स्त्रियः वाम्शसोः स्त्रियं स्त्रियः स्त्रिया स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रियाः २ परत्वान्नुट् स्त्री
णां स्त्रीषु श्रीः श्रियौ श्रियः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इयङुवङोः स्थितिर्यस्याः आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री
श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः श्रियां श्रीणां धेनुर्मतिवत् स्त्रियां च स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दः तृज्वद्रूपं नेयं ऋन्नेभ्यो ङीप् ऋदंतेभ्यो नांते
भ्यश्च स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री गौरीवत् वधूः गौरीवत् भ्रूः श्रीवत् स्वयंभूः पुंवत् न षट्स्वस्रादिभ्यः एभ्यो ङी प्रत्ययो १५
न स्यात् स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननांदा दुहिता तथा याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः १ स्वसा स्वसारौ मा ११
तापितृवत् धातुसिमातृः योगौ त्वत् गाः पुंवत् नौर्ग्लौवत् इति अजंताः स्त्रीलिंगाः अथ अजंतनपुंसकलिंगा ज्ञानवत्

स्वमोरम् ज्ञानं पः हूस्वादिति स्लोपः देङ् ज्ञान नपुंसकाच्च क्लीवाद्यौः शीभसंज्ञायी यस्येति च ईकारस्य
हिते च परे भस्येव र्णोवर्णयोर्लोपः इति लोपे औङः शी प्रतिषेधः ज्ञाने जशसोः शिः क्लीवान् शि सर्वनाम
स्थाने मिदोऽन्त्यात्परः अचो मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परो मित्स्यात् नस्यैवोनावयवः उपधादीर्घः ज्ञानानि पुनस्त
द्वत् शेषं प्रमवत् एवं धनादयः अदड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः पंचभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरदड्डादेशः देः इति परे भाटे
र्लोपः कतरत् कतरद् करेत् कतराणि हे कतरम् शेषं पुंवत् कतमत् इतरत् अन्यत् अन्यतरत् अन्य
२ तमत् तस्य तु अन्यतममित्येव एकतरात्प्रतिषेधः एकतरं हूस्वो नपुंसको प्रातिपदिकस्य अजंतस्येते
व श्रीपस्सानवत् स्वमोर्नपुंसकात् लुक वारि इकोचि विभक्तौ इगंतस्य क्लीवस्य नुमचि विभक्तौ वारि
णी वारीणि नलुमतेऽस्मा नित्यत्वात्पूर्वे संबुद्धिनिमित्तो गुणः हे वारि हे वारे ङेर्द्धि ति गुणे प्राप्ते वृद्धोत्व
तृज्वद्भावभ्योऽनुम् सर्वविधिप्रतिषेधेन वारिणे वारिणः २ वारिणोः नुम् चिरेति नुट् वारीणां वारि
णि हूलादौ हरिवत् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् दानः दादावत् अल्लोपोनः अंगावयवो ऽसर्वनामस्था

नयजादिस्यादिपरोयोन् तस्याकारस्यलोपः दध्यादधेदध्नः २ दध्नोः विभाषाङिश्योः अंगावयवोऽजादिस्यादिपरो
ल॰ योन् तस्याकारस्यलोपोवाङिश्योः दध्नि दधनि शेषंवारिवत् एवमस्थिसक्थ्यादि सुधि सुधिनी सुधीनि हे सुधि
कौ॰ हे सुधे नतीरिसुभाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य मद्विनिमित्तेकेभाषितपुंस्कमिगन्तेक्लीवेपुंवद्वाटादौ अचि सु
१२ धया सुधिनेत्यादि मधु मधुनी मधूनि हे मधु एवमश्वादयः सुलु सुलुनी सुलूनि सुलुनेत्यादिः धातृ धातृ
णी धातॄणि हे धातः हे धातृ धातृणा एवं ज्ञात्रादयः एचइग्घ्रस्वादेशे प्रमधु प्रमधुनी प्रमधूनि प्रमधुनेत्यादि प्र
रि प्ररिणी प्ररीणि २ प्ररिणा एकदेशविकृतमनन्यवत् प्ररिभ्यां प्ररीणां सुनु सुनुनी सुनूनि सुनुनेत्यादि इत्य
जन्तानपुंसकलिंगाः हो ढः झलिपदान्तेच लिट् लिड् लिहौ लिहः लिहा लिड्भ्यां लिट्सु लिट्त्सु दादेर्धातोर्घः
झलिपदान्तेचापदेशोदादेर्धातोर्हस्यघः एकाचोबशोभष् झषन्तस्यस्ध्वोः धात्ववयवस्यैकाचोझषन्तस्य बशोभष् राम
से ध्वे पदान्ते च धुक् धुग् दुहौ धुग्भ्यां धुक्षु वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां एषांहस्य वा घः स्यात् झलिपदान्तेच ध्रुक् १२
ध्रुग्ध्रुटौ द्रुहौ द्रुहः ध्रुग्भ्यां ध्रुड्भ्यां ध्रुक्षु ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु एवं मुह् धात्वादेःषः सः स्नट् स्नुक् स्नुग् एवं स्निह्
स्नु

सं

ऽयणः संप्रसारणं वाहऊठ् भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् प्रसारणाच्च संप्रसारणात् पूर्वरूपमेकादेशः वृद्धिः वि
श्वौहः नुमस्यात् अनड्वान् आमसंबुद्धौ इत्यादि चतुरनडुहोरामुदात्तः सर्वनामस्थाने सावनडुहः नुमस्यात् अनड्वान्
अमसंबुद्धौ चतुरनडुहोः हे अनड्वन् अनड्वाहौ अनडुहः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः सौ नवस्य नस्य संमादेशः दः पदान्ते
अनडुद् अनडुद्भ्यां पदान्ते किं स्रस्तं ध्वस्तं सहेः साडः सः साडूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः तुराषाट् तुराषाहौ तुराषाड्भ्यां
मित्यादि दिव औत् दिव इति प्रातिपदिकस्यौन्तादेशः सुद्यौः सुदिवौ दिव उत् पदान्ते सुद्युभ्यां चत्वारः चतुरः चतुर्भिः
चतुर्भ्यः षट्चतुर्भ्यश्च षष्ट्या आमो नुडागमः २ रषाभ्यां नो णः समानपदे चतुर्णां रोः सुपि रोरेव विसर्गः सुपि चतु
र्षु मोनो धातोः पदान्ते प्रशान् प्रशामौ प्रशान्भ्यां किमः कः विभक्तौ कः कौ के इत्यादि सर्ववत् इदमो मः सौ त्यदाद्या कृः
त्वापवादः इदो य पुंसि इदमः इदो अय् स्यात् पुंसि अयं त्यदाद्यत्वे अतो गुणे अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः दश्च
इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ इमौ इमे त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः अनाप्यकः अककारस्य इदम इदोऽना विवि
भक्तौ आवितिप्रत्याहारः अनेन हलि लोपः अककारस्य इदम इदो लोपः आपि हलादौ नानर्थकेऽलोन्त्यविधि

ल॰ रभ्यासविकारे आद्येन तदेकस्मिन् एकस्मिन्क्रियमाणे कार्ये आद्याविधेयोनतुद्वयस्यात् सुपिचेतिदीर्घः आभ्यां नेदम
कौ॰ दसोरकोः अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐसुन एभिः अस्मै एभ्यः २ अस्मात् अस्य अनयो २ एषां अस्मिन् एषु द्वितीया
१३ याटौस्वेन ञूदमेतदोरन्वादेशे किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथाऽने
नेव्याकरणमधीतं एनं छन्दोऽध्यापयेति अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति एनं एनौ एनान् एनेन ए
नयोः राजन् ङि॰ संबुद्ध्योः नस्य लोपो न ङौ संबुद्धौ हे राजन् ङावुत्तरपदे प्रतिषेधः ब्रह्मनिष्ठ राजा राजानौ राजानः राज्ञोने
राज्ञः नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति सुपविधौ स्वरविधौ विधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपो
सिद्धो नान्यत्र राजाश्वः इत्यादौ इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न राजभिः राजभ्यः राज्ञि राज राजभ्यां यज्वा
यज्वानौ यज्वानः न संयोगाद्वमन्तात् वमन्तात्संयोगादनोऽकारस्य लोपो न यज्वनः यज्वभ्यां निब्रह्मा ब्रह्मा राम
णौ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ एषांशावेवोपधादीर्घो नान्यत्र सौ च इन्नादीनामुपधादीर्घो संबुद्धौ सौ वृत्रहा हे वृ १३
त्रहन् एकाजुत्तरपदे णः एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनु

न्विभक्तिस्थस्य नस्य णः वृत्रहणौ हो हंतेर्ञ्णिन्नेषु ञिति णिति प्रत्यये परे नकारे परे हंतेर्हस्य कुत्वं वृत्रघ्नः इत्या
दि एवं शार्ङ्गिन् यशस्विन्नर्यमन्पूषन् मघवा बहुलं मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः ऋ इत् उगिदचां सर्वनाम
स्थानेऽधातोः अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने मघवान् उपधादीर्घः कर्तव्ये संयोगा
न्तलोपस्यासिद्धत्वेन भवति बहुलग्रहणात् मघवंतौ मघवंतः हे मघवन् मघवंतं मघवतः मघवद्भ्यां तृत्वाभा
वे मघवा सुटि राजवत् श्वयुवमघोनामतद्धिते अन्नंतानां भानामेषामतद्धिते संप्रसारणं स्यात् मघोना मघव
भ्यां एवं श्वन्युवन् न संप्रसारणे संप्रसारणं शुनः युवभ्यां अर्वा हे अर्वन् अर्वणस्त्रसावनञः नञा रहितस्या
र्वन्नित्यस्यांगस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ उगित्वान्नुम् अर्वंतौ अर्वद्भ्यां पथिमथ्यृभुक्षामात् सौ इतोऽत्सर्वनामस्था
ने पथ्यादेः थो न्थः पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने पंथाः पंथानौ पंथानः भस्य टेर्लोपः भस्य पथ्यादे
ष्टिलोपोऽसर्वनामस्थाने पथः पथा पथिभ्यां एवं मथाः ऋभुक्षाः ष्णान्ता षट् षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् प
ञ्चन् पंच २ पंचभिः पंचभ्यः स्नुट् नोपधायाः नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि पंचानां पंचसु अष्टन आ विभक्तौ हला

ल॰ कौ॰ १५

द्यौ वास्यात् अष्टाभ्य औश् कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश् अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं
ज्ञापयति अष्टौ २ अष्टाभिः अष्टाभ्यः २ अष्टानां अष्टासु आत्वाभावे अष्टपंचवत् ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजि
क्रुंचां च॰ एभ्यः क्विन्स्यात् अंचेः सुप्युपपदे क्विन् युजिक्रुंच्योः केवलयोः क्रुंचेर्नलोपाभावश्च निपात्यते कनावितौ कृ
दतिङ्॰ अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः वेरपृक्तस्य लोपः क्विन्प्रत्ययस्य कुः क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तद्
न्तस्य कवर्गोन्तादेशः पदांते अस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं ऋत्विक् ऋत्विजौ ऋत्विग्भ्यां युजेरसमासे युजेः सर्वना
मस्थाने नुम् स्यादसमासे सुलोपः संयोगान्तस्य लोपः कुत्वेन नस्य ङः युङ् युंजौ युंजः युग्भ्यां चोः कुः चवर्गस्य कव
र्गः स्यात् झलि पदांते च सुयुक् सुयुजौ खन् खंजौ खंभ्यां व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजछशां षः झलि पदां
ते षत्वं चर्त्वं राट् राड् राजौ राड्भ्यां एवं विभ्राट् देवेट् विश्वसृट् परौ व्रजेः षः पदांते परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दी
र्घश्च पदांते षत्वमपि सर्वं परित्यज्य व्रजतीति परिव्राट् परिव्राजौ विश्वस्य वसुराटोः विश्वस्य दीर्घो वसौ राटि च परे वि राम १५
श्वाराट् विश्वाराजौ विश्वाराड्भ्यां स्कोः संयोगाद्योरंते च पदांते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लो

पः भट्टमस्यस्युत्वेनस्य: फलोजशफसि ३ निपास्यजः भजोभजौ त्वमहमथ्यतेपरत्र्पत्वे मदोःसःसावनंमयोः
त्वदादीनोनदयोरनेत्ययोः सःस्यान्सौस्य: न्यौने सनौनेयः यौयः वयः पनौ पते पने पनौ ऊङे प्रथमयोरम यु
ष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे प्रथमाद्वितीययोरामादेशः त्वाहौ सौ अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहादेशो स्लः सौ शो घेलोपः व
नयोरेलोपः तेत्र्प्रहं युवावौ द्विवचने द्वयोः इत्यावनयोर्मपर्यन्तस्य युवौ स्लौ विभक्तौ प्रथमायाश्च द्विवचने भा
षायां ओङि अनयोरात्वे लोके युवां आवां २ यूयवयौ जसि अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयं वयं त्वमावेकवचने एक
स्यौक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ द्वितीयायांच अनयोरात् स्यात् त्वांमां शसोनः आम्यांशसो नः
स्यादम्नोपवादः आदेः परस्य संयोगान्तस्य लोपः युष्मान् अस्मान् योचि अनयोर्यादेशो अनादेशः जादौ वि
भक्तौ त्वया मया युष्मदस्मदोरनादेशो अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ युवाभ्यां २ आवाभ्यां युष्माभिः अ
स्माभिः तुभ्यमह्योङे अनयोर्मपर्यन्तस्य ङेलोपः तुभ्यं मह्यं भ्यसोऽभ्यम् आभ्योपरस्य युष्मभ्यं अस्मभ्यं एक
वचनस्य च आभ्यांङः सेरत् त्वत् मत् पंचम्या अत् आभ्यां पंचम्या भ्यसो अत् स्यात् युष्मत् अस्मत् तवममौ ङसि

अनयोर्मपर्यन्तस्य युष्मदस्मदोर्ङसोऽश् तवममयुवयोः आवयोः साम आकं आम्यां साम आकं स्यात् युष्मा
ल. कं अस्माकं त्वयि मयि युष्मासु अस्मासु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ यदा त्वयोरपदादौ स्थि
कौ. तयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वानावौ स्तः आदेशो स्तः बहुवचनस्य वस्नसौ उक्तविषयोरेवानयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयो
२५ र्वस्नसौ स्तः तेमयावेकवचनस्य उक्तविषयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमेपतौ स्तः त्वामौ द्वितीयायाः
द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामापतौ स्तः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वा मा
पि नौ विभुः २१ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नो हरिः सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः २ एकवा
क्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः एकतिङ् वाक्यं तेनेह न ओदनं पच तव भविष्यति पते वो नावा द्वयः आदेशा अन
न्वादेशे वा वक्तव्याः अन्वादेशे तु नित्यं स्युः धाता ते भक्तोस्तीति धाता तव भक्तोस्तीति वा तस्मै ते नमइत्येव सुपात् राम
सुपादौ पादः यत्र पादपूरणेपदे गंभे नरवयवस्य पात् शत्रुस्य पदादेशः सपद्वः सपद्भ्यां अग्निमत् अग्निमथ्नो २५
अग्निमथ्भ्यां अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति हलन्तानां अनिदितां उपधाया नस्य लोपः किति ङिति च

संयोगान्तलोपः नस्य कुत्वेन ङः प्राङ् प्राञ्चौ प्राचः अचः लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः चौ लुप्ताका
रनकाराञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः प्राचः प्राग्भ्यां प्रत्यङ् उदङ् उदङ उदञ्चौ उदईत् उच्छब्दात्परस्य लुप्त
नकाराञ्चतेर्भस्याकारस्येत् उदीचः उदग्भ्यां समः समि वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे सम्यङ् सम्यञ्चौ समीचः
सम्यग्भ्यां सहस्य सध्रिः तथा सध्र्यङ् तिरसस्तिर्यलोपे अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः
तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यचः तिरश्चः तिर्यग्भ्यां नाञ्चेः पूजायां पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न प्राङ् प्राञ्चौ
नलोपाभावादलोपो न प्राञ्चः प्राङ्भ्यां प्राङ्क्षु एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुङ्भ्यां पयोमुक्
पयोमुचौ पयोमुग्भ्यां उगिदचाम् सान्तमहतः संयोगस्य सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया
दीर्घो संबुद्धौ सर्वनामस्थाने महान् महान्तौ महान्तः हे महन् महतः महद्भ्यां महद्भ्यो अत्वसन्तस्य चाधा
तोः अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ धीमान् धीमन्तौ हे धीमन् शसादौ महद्वत् भा
तेर्डवतुः डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः भवान् भवन्तौ शत्रन्तस्य तु भवन् उभे अभ्यस्तं षाष्ठद्वित्वप्रकर

णे येद्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः नाभ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न ददत् ददतौ जक्षित्यादयः ष
ल० ट् षट्धातवोन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः जक्ष् जागृ दरिद्रा शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा अ
कौ० भ्यस्तसंज्ञा विज्ञेया धातवो मुनिभाषिताः जक्षत् जक्षतौ एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् दीध्यत् वेव्य
१९ त् गुब् गुप् गुपौ गुभ्यां त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च त्यदादिषूपपदेषु
अज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्यात् क्विन् आ सर्वनाम्नः दृग्दृशवतुषु तादृक् तादृग् तादृशौ तादृग्भ्यां व्रश्चेति षः ज
श्त्वे विट् विशौ विड्भ्यां नशेर्वा नशेः कवर्गोन्तादेशो वा पदान्ते नक् नट् नग्भ्यां नड्भ्यां स्पृशोनुदके क्विन्
अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् दधृक् दधृषौ दधृग्भ्यां रत्नमुट् रत्नमुषौ रत्नमुड्भ्यां ष
ट् षड्भिः षड्भ्यः षण्णां षट्सु रुत्वं ससजुषोरुरिति रुत्वं वोरुपधाया दीर्घ इकः
र्वोरुपधाया इकः दीर्घः पदान्ते पिपठीः पिपठिषौ पिपठीर्भ्यां नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये राम १९
पि षत्वं प्रत्येकं व्यवधानेपीष्यते ष्टुत्वेन पूर्वस्य षः पिपठीष्षु पिपठीःषु

चिकीः चिकीर्षौ चिकीर्षु विद्वान् विद्वांसौ हे विद्वन् वसोः संप्रसारणं वसंतस्य भस्य संप्रसारणं स्यात्
विदुषः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः विद्वद्भ्यां पुंसोऽसुङ् सर्वनामस्थाने पुमान हे पुमान् पुमांसौ पुमांसः पुंसः पुंसे
पुम्भ्यां पुंसु ऋदुशनेत्यनङ् उशना उशनसौ अस्य संबुद्धौ वानङ् लोपश्च वा वाच्यः हे उशनन् हे उश
न हे उशनः उशनोभ्यां अनेहा हे अनेहसौ हे अनेहः वेधाः वेधसौ हे वेधः वेधोभ्यां अदसः औ सुलोपश्च औ
त्यादेसौ सुलोपश्च तदोरिति सः असौ औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च यदा औत्वाभावस्त
दा स्यात् त्यदाद्यत्वे असकौ असुकः त्यदाद्यत्वे पररूपत्वं वृद्धिः अदसोसेर्दादु दो मः अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य
उदूतौ स्तो दस्य मश्च आन्तरतम्यात् ह्रस्वस्य उ दीर्घस्य ऊ अमू जसः शी गुणः एत ईद्बहुवचने अदसो दात् परस्यैत
ईस्य मो च बहुत्वोक्तौ अमी सर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे अमुं अमून् सुत्वे कृते घि से
ज्ञा यो नाभावः न तु ने नाभावे कर्तव्ये उत्वभावो नासिद्धः अमुना अमूभ्यां ३ अमीभिः अमुष्मै अमीभ्यः अमु
ष्मात् अमुष्य अमुयोः अमीषां अमुष्मिन् अमीषु इति हलन्ताः पुंल्लिङ्गाः नहो धः फलिपदान्तेच नाद्दि १

लो
कौ
१७

हृतिहृ षिंद्धयिहृ चिसहिनतनिषुक्वो क्विचंनेषुषुस्वर्वस्यदीर्घः उपानत् उपानद्दौ उपानद्दः उपानड्भ्यांउपानत्सु
क्विन्नेनतना कुत्वेनचा उसिक् उसिहौ उसिग्भ्यांः द्यौःदिवःद्युभ्यांगीः गिरौगिरः एवंपूः चतस्त्रः चतसृणां काके
काः सर्वावत् यःसौ इदमोदस्य इदमोमः इयं त्यदाद्यतेटाप् दश्चेतिमः इमे इमाः अनया हलिलोपः आभ्यां आ
भिः अस्यै अस्याः२ अनयोः२ आसां आस्यै आसु स्रक्स्रजौ स्रग्भ्यां त्यदाद्यत्वेटापस्यात्येत्याः एवं तदयद प
तद्वाक् वाचौवाग्भ्यां अप्शब्दोबहुवचनांतः अप्तृन्निति दीर्घः आपः अपः अपोभिः अपस्तकारोभादौप्रत्यये अ
द्भिः अद्भ्यः२ अपां अप्सु दिक् दिशौदिशाः दिशः दिग्भ्यांत्यदादिष्वितिदृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापिकुत्वं दृक् दृशौ
दृग्भ्यां त्विट्त्विषौत्विड्भ्यां ससजुषोरुरिति रुत्वं सजूः सजुषौ सजूर्भ्यां आशीः आशिषौ आशीर्भ्यां असौ उत्व
मत्वे अमू२ अमूः अमुया अमूभ्यां३ अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यः अमुष्याः२ अमुयोः२ अमूषां अमुष्यां अमू
षु इतिहलंताःस्त्रीलिंगाः स्वमोर्लुक् दत्वंस्वनडुत् स्वनडुही चतुरनडुहोरित्याम् स्वनड्वांहि पुनस्तद्वत् शेषं
पुंवत् वाः वारीवारिवारा वार्भ्यां चत्वारि किंकेकानि इदंइमेइमानि अन्वादेशेनपुंसकेएनद्वक्तव्यः एन

राम
१७

त एते एतानि एतेन एतयोः ब्रह्मसेतुर्द्दौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् ब्रह्मणी ब्रह्माणि रो
ऽसुपि ॥ अहः ॥ विभक्तिशेषः अह्नी अहनी अहानि अहन् अहर्द्भिस्स रुः पदान्ते अहोभ्यां दंडि दंडिनी दंडीनि
सुपथि टिलोपः सुपथी सुपंथानि ऊर्क् ऊर्जी ऊर्जि नरजानां संयोगः तत् ते तानि यत् ये यानि एतत् एते
एतानि गवाक् गोची गवांचि पुनस्तद्वत् गोचा गवा शकृत् शकृती शकृन्ति ददत्वा नपुंसकस्य अभ्य
स्तात्क्लीवान परस्यशतुर्नेम सर्वनामस्थाने ददंति तुदत् आच्छीनद्योर्नुम् आन्येम् अन्यथे यथा तु स्वन्तु स्वय
वस्तदंतस्य तु ग्वाशीनद्योः तुदती तुदंती तुदंति भात् भाती भांति पचत् शपश्यनोर्नित्यं शश्यनो रान्य
त्यः शतुरवयवस्तदंतस्य नुम् शीनद्योः पचंती दीव्यंती धनुः धनुषी सान्तेमिदीदीर्घः अन्विसर्जनीये निषिः य
न्तेषि धनुषा धनुर्भ्यां एवंचक्षुर्हविरादयः पयः पयसी पयांसि पयसा पयोभ्यां सुपुम् सुपुंसी सुपुमां
सि अहः विभक्तिकार्यं उत्व मत्वे असु अमूनि शेषं पुंवत् इमिदलोपः नानिक्लीवानि स्वरादिनिपातमव्ययं

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञास्युः स्वर् अंतर् प्रातर् पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत्
ल॰ आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहिस् अवस् समया निकषा स्व
कौ॰ यं वृथा नक्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामि वत् ब्रासवत् सना उपधा सनत् सनात् तिरस् अंतरा अंतरेण ज्यो
१८ क् कं शं सहसा विना नाना स्वस्ति स्वधा अलं वषट् श्रौषट् वौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहाय
सा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकं प्रवाहिका आर्यहलं अभीक्ष्णं सा
कं सार्द्धं नमस् हिरुक् धिक् अथ अम् आम् प्रताम् प्रशाम् मा माङ्. आकृतिगणोऽयं च वा ह अह एवं एवं
नूनं शश्वत् युगपत् कूपत् सूपत् कुवित् चेत् चण् यत्र कच्चित् नह हन्त माकिं माकीं नकिं आकीं नकि
आकीं माङ् नञ् यावत् त्वै द्वै रै श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम् तथाहि खलु किल सष्ठु स्मादह राम
उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च अवदत्तं अहंयु अस्तिक्षीरा अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ पशु शुकं यथा १८

ॐ श्रीगणेशाय नमः लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः
लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च वर्तमाने लट् वर्तमानक्रिया
यावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् अटावितौ उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्त्वं भू सत्तायां कर्तृविवक्षायां भू ल्
इति स्थिते तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् एते ष्टादश लादेशाः स्युः
लः परस्मैपदं लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः तङानावात्मनेपदं तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्सं
ज्ञाः स्युः पूर्वसंज्ञापवादः अनुदात्तङित आत्मनेपदं अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्थाने आ
त्मनेपदं स्यात् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रि
याफले शेषात्कर्तरि परस्मैपदं आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् तिङस्त्रीणि त्र
ीणि प्रथममध्यमोत्तमाः तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः तान्येकवचनद्विवच
नबहुवचनान्येकशः लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः॥

युष्मद्युपपदेसमानाधिकारणेस्थानिन्यपिमध्यमः तिङ्वाच्यकारकवाचिनि(युष्मदि)प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेचमध्य

ल॰ मः अस्मद्युत्तमः तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः शेषेप्रथमः भूतिरूतिज्जानेइति तिङ्शित्सार्वधातुकं तिङःशितश्चधा

कौ॰ त्वधिकारोक्ताएतत्संज्ञास्युः कर्त्तरिशप् कर्त्रर्थेसार्वधातुकेधातोःशप् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः अनयोः

२० परयोरिगंतांगस्यगुणः अवादेशः भवति भवतः झोंतः प्रत्ययावयवस्यझस्यांतादेशः अतोगुणे भवंति भ

वथ अतोदीर्घोयञि अतोंगस्यदीर्घोयञादौसार्वधातुके भवामि भवावः भवामः सभवति तौभवतः तेभवं

ति त्वंभवसि युवांभवथः यूयंभवथ अहंभवामि आवांभवावः वयंभवामः शेषेविभाषाकखादावषांतउप

देशे उपदेशेकादिखादिषांतवर्जेगदनदादेरस्मिन्धातौपरेउपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्णत्वंस्याद्वा

प्रणिभवति प्रनिभवति परोक्षेलिट् भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट्स्यात् लस्यतिबादयः पर रम

स्मैपदानांणलतुसुस्थलथुसणल्वमाः लिटस्तिबादीनांणलादयःस्युः भूअइतिस्थिते भुवोवुग्लुङ्लिटोः २०

अचि लिटिधातोरनभ्यासस्य लिटिपरेनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्यद्वेस्तः आदिभूतादचः परस्यतु

द्वितीयस्य भूव् भूव् अ इति स्थिते पूर्वोभ्यासः अत्रये द्वे तयोः हलादिःशेषः अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये
लुप्यन्ते ह्रस्वः अभ्यासस्याचः भवतेरः भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि अभ्यासे चर्च अभ्यासे झलां
चरस्युर्जशश्च झलां जशः खयां च रः इति विवेकः बभूव बभूवतुः बभूवुः लिट् च लिडादेशस्ति
ङार्द्धधातुकसंज्ञः आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूव बभूविव बभूविमः अ
नद्यतने लुट् भविष्यत्यनद्यतनेर्थे धातोर्लुट् स्यतासी लृलुटोः धातोरेतौ स्तो लृलुटोः परतः शबाद्यपवा
दः स्य इति लृङ् लृटोर्ग्रहणं आर्द्धधातुकं शेषः तिङ्शिद्भ्योन्यो धातोरिति विहित प्रत्ययः एतत्संज्ञः उ
ट्लेटः प्रथमस्य डारौरसः भविता तासस्त्योर्लोपः सादौ प्रत्यये रि च रादौ प्रत्यये तथा भवितारौ
भवितारः भवितासि भवितास्थः भवितास्थ भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः लृट् शेषे च भवि
ष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च स्य इट् भविष्यति भविष्यतः भवि
ष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः लोट् च विध्याद्यर्थेषु धातो

लघु
कौ॰
३९

लोट् च आशिषि लिङ्लोटौ एरुः लोट इकारस्य उः भवतु तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां आशिषि तुह्यो
स्तातङ्वा परत्वात्सर्वादेशः भवतात् लोटो लङ्वत् लोटस्तामादयः सलोपश्च तस्थस्थमिपां तांतंतामः
ङितश्चतुर्णां तामादयः स्युः भवतां भवंतु सेर्ह्यपिच्च लोटः सेर्हिः सोऽपिच्च अतो हेः लुक् भव भवतात् भव
तं भवत मेर्निः लोटः आडुत्तमस्य पिच्च लोडुत्तमस्याट् सोऽपिच्च हिन्योरुत्वेन उकारोच्चारणसामर्थ्यात् भ
वानि नित्यं ङितः सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः अलोन्त्यस्येति सलोपः भवाव भवाम अनद्यत
ने लङ् अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः एष्वंगस्याट् इतश्च ङितो लस्य परस्मैप
दमिकारान्तस्य लोपः अभवत् अभवतां अभवन् अभवः अभवतं अभवत अभवं अभवाव अभ
वाव अभवाम विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् यासुट् परस्मै
पदेषूदात्तो ङिच्च लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य सार्वधातुकलिङोऽनं
त्यस्य सस्य लोपः इति प्राप्ते अतो येयः अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास इत्यस्य इय् गुणः लो राम

३९

योव्योर्वलि भवेत् भवेतां झेर्जुस् लिङः भवेयुः भवेः भवेतं भवेत भवेयं भवेव भवेम लिङाशि
षि आशिषि लिङ् लिङार्द्धधातुकसंज्ञः किदाशिषि आशिषि लिङो यासुट् कित् स्कोरिति
सलोपः क्ङिति च गित् कित् ङिन्निमित्तेरिग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः भूयात् भूयास्तां भूयासुः भू
याः भूयास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म लुङ् भूतार्थधातोर्लुङ् माङि लुङ् सर्वलकारा
पवादः स्मोत्तरे लङ् च स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्च लुङ् च्लि लुङि शबाद्यपवादः च्लेः सिच् गातिस्था
घुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु लुक् गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते भूसुवोस्तिङि भूसुवत
योः सार्वधातुके तिङि गुणो न अभूत् अभूतां अभूवन् अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूम
न माङ्योगे अडाटौ न स्तः मा भवान् भूत् मा स्म भवत् मा स्म भूत् लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ हेतु
हेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायां अभविष्यत् अभ
विष्यतां अभविष्यत् अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत अभविष्यं अभविष्याव अभविष्याम स्तू

ष्टिः स्मेटभविष्यन्नदासुखमित्यभविष्यत् इत्यादिज्ञेयं अत सातत्यगमने अतति अत आदेः अभ्यासस्या
देरतोदीर्घः स्यात् आत आततुः आतुः आतिथ आतथुः आत आतिव आतिम अतिता अतिष्यति ।
ल॰ कौ॰ अततु आडजादीनां अजादेरंगस्याट् लङ्लुङ्लृङ्क्षु आतत् अतेत् अत्यात् अत्यास्तां लुङि सिचि इडाग
२२ मे कृते अस्तिसिचोऽपृक्ते विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः इट ईटि इटः परस्य सस्य लो
पः स्यादीटि सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः आतीत् आतिष्टां सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च सिचोऽभ्यस्ताद्वि
देश्च परस्य ङित्संज्ञके झेर्जुस् आतिषुः आतीः आतिष्टं आतिष्ट आतिषं आतिष्व आतिष्म आतिष्यत्
षिध गत्यां पुगंतलघूपधस्य च पुगंतस्य लघूपधस्य चांगस्येको गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः धात्वा
देः षः सः सेधति षत्वं सिषेध असंयोगाल्लिट् कित् असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् सिषिधतुः सिषिधुः रम
सिषेधिथ सिषिधथुः सिषिध सिषेध सिषिधिव सिषिधिम सेधिता सेधिष्यति सेधतु असेधत् से २२
धेत् सिध्यात् असेधीत् असेधिष्यत् एवं चिती संज्ञाने शुच शोके गद व्यक्तायां वाचि गदति नेर्गदनद

पतपदघुमास्यतिहंति यातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च उपसर्गस्थान्निमित्ता
त्परस्य नेर्णः गदादिषु परेषु प्रणिगदति ऊदोभ्युः अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः अतउपधायाः वृद्धि
स्यात् ञितिणिति च प्रत्यये जगाद जगद जगदिव जगदिम गदिता गदिष्यति गदतु अगदत् गदेत् गद्यात्
अतो हलादेर्लघोः हलादेर्लघोरकारस्य वृद्धिर्वेडादौ परस्मैपदे अगादीत् अगदीत् अगदिष्यत् णद अव्यक्ते शब्दे
णोनः धात्वादेर्णोनः णोपदेशास्त्वनर्द्दनाटिनाथ्नाधृनन्दनक्कनॄनृतः उपसर्गस्य समासेपि णोपदेशस्य उपसर्ग
स्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशधातोर्नस्य णः प्रणदति प्रणिनदति णिदि लिङ्गिमिश्रादेशादिकं न भवति पृष्टेग
तस्य यवयोः संयुक्त हलमध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादेश्यासलोपश्च किति लिटि नेदतुः नेदुः थलि च सेटि
इटुति शलि चाशाक्ते स्यात् नेदिथ नेदथुः नेद ननाद ननद नेदिव नेदिम नदिता नदिता नदिष्यति
नदतु अनदत् नदेत् नद्यात् अनादीत् अनादीत् अनदीत् अनदिष्यत् टुनदि समृद्धौ आदिर्ञिटुडवः
उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः इदितो नुम् धातोः नंदति ननंद नंदिता नंदिष्यति नंदतु अनंदत् इदिता

नलोपो न नंद्यात् अनंदीत् अनंदिष्यत् एवं वदि अभिवादनस्तुत्योः भदि कल्याणे सुखे च मदि स्तुतिमोदमदस्व
प्नकांतिगतिषु अर्च पूजायां अर्चति तस्मान्नुड्द्विहलः द्विहल्धातोर्दीर्घीभूतादचः परस्य नुट् स्यात् आनर्च आ
ल नर्चतुः अर्चिता अर्चिष्यति अर्चतु आर्चत् अर्चेत् अर्च्यात् आर्चीत् आर्चिष्यति अर्चतु आर्चत् अर्चेत् अर्च्या
कौ त् आर्चीत् आर्चिष्यत् व्रज व्रज गतौ व्रजति वव्राज व्रजिता व्रजिष्यति व्रजतु अव्रजत् व्रजेत् व्रज्यात्।
२३ वदव्रजहलंतस्याचः एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु अव्राजीत् अव्रजिष्यत् कट वर्षावरणयोः कटति चका
ट कटिता कटिष्यति कटतु अकटत् कटेत् कट्यात् ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां ह्मयांतस्य क्षणादेर्ण्ये
दंतस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि अकटीत् अकटिष्यत् गुपू रक्षणे गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः आ
यः स्वार्थे सनाद्यंता धातवः सनादयः कमेर्णिङ् तः प्रत्यया अंते येषां ते धातुसंज्ञकाः स्युः धातुत्वाल्लडादयः गोपा राम.
यति आयादय आर्धधातुके वा आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः कासप्रत्ययादाममंत्रे लिटि २३
कास्धातोः प्रत्ययान्तानां च आम् स्यादनेनैवं अतो लोपः आर्धधातुके उपदेशे यदंतं तस्य लोपः आर्धधातुके आमः आ

मः परस्मैलक् क्रम्यान मधुज्ये तेलिटि आमेताहितृ पराक्रम्यस्तयोन मधुज्येते तेषांद्वित्वादि उरत् अभ्या
सऋतोऽनजिणौनीति वृद्धिः गोपायांचकार द्वित्वान्तरत्वाद्याणिप्राप्ते द्विर्वचनेऽचि द्वित्वनिमित्तेऽचिअभ्या
देशेणद्वित्वेकर्तव्ये गोपायांचक्रतुः गोपायांचक्रुः एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् उपदेशेयोधातुरेकाजनु
दात्तश्चततआर्द्धधातुकस्येडन ऊद्दंतैर्योतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः वृङ्वृञ्भ्यांचेविनैकाचोऽजंतेषु
निहताः स्मृताः कांतेषु शक्लैकः चांतेषु पंच मुचरिचवचविचसिचषट् छांतेषुप्रच्छेकः जांतेषु त्यजनि
जिभज्भंजभुजभ्रस्जः मस्जयजयुजरुजरंजविजिरस्वंजसंजसृजः पंचदश दांतेषु अद्क्षुद्खिद्छिद्तुद
नुदपद्यभिद्विद्यविनद्विद्शद्सद्स्विद्यस्कंदहदः षोडश धांतेषु क्रुधक्षुधबुधबंधयुधरुधराधव्य
धशुधसाधसिध्यायेकादश नांतेषु मन्यहनौ द्वौ पांतेषु आपछिपतपतिपतृपदृपलिपलुपवपशप
स्वपसृपयोदश भांतेषुयभरभलभस्त्रयः मांतेषु गमनमयमरमश्चत्वारः शांतेषु क्रुशदंशदिशदृशमृशरि
शरुशलिशविशस्पृशोदश षांतेषु कृषत्विषतुषद्विषदुषपुष्यविषशिषशुषश्लिष्यएकादश सांतेषु

लं. कौ. २८

घुसवसंज्ञौ ॥ हलोनेषुहदिदुदूनदूमिदूहदूलिदूवदीदृौ अनुदात्ताहलंतेषुधातवस्त्वार्धधातुकेधाने गोपायांचकार्थ गो
पायांचक्र गोपायांचकार गोपायांचकृव: गोपायांचकृम: गोपायांबभूव गोपायांमास जुगोप जुगुपतु: जुगुपु:
स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवा स्वरत्यादेरूदितश्चपरस्यवलादेरार्धधातुकस्येड्वा जुगोपिथ जुगो गोपायिता गो
पिता गोप्ता गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति गोपायतु अगोपायत् गोपायेत् गोपाय्यात् गुप्यात् अगोपायी
त् नेटि हलादेरिड्वि हलंतलक्षणावृद्धिर्न अगोपीत् अगौप्सीत् झलोझलि झल: परस्यसस्यलोपोझलि अ
गौप्तां अगौप्सु: अगौप्सी: अगौप्त अगौप्त अगौप्सं अगौप्स्व अगौप्स्म अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगो
प्स्यत् क्षितक्षये क्षयति चिक्षाय चिक्षियतु: चिक्षियु: एकाचइतिनिषेधप्राप्ते कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटि: क्रादि
भ्यएवलिटोस्थानस्यादन्यस्मादनिटोपिस्यात् अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यं उपदेशेऽजन्तोयोधातुस्तासौनित्यानिट्तत
स्थपस्मान उपदेशेऽत्वत: उपदेशेऽकारवतस्तासौनित्यानिट: परस्यथलइट्न ऋतोभारद्वाजस्य तासौनित्यानिटऋदंतादे एम
वथलोनेट्भारद्वाजमते तेनान्यस्यस्यादेव चिक्षयिथ चिक्षेथ चिक्षियथु: चिक्षिय चिक्षाय चिक्षय चिक्षियि २८

वः विविदिषिमः देता देष्यति दयतु अदयत् दयेत् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः अजंतांगस्य दीर्घः स्याद्या
दौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः दीयात् सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु अजंतस्य वृद्धिः परस्मैपदे सिचि अदैषीत्
अदेष्यत् तप संतापे तपति तेपतुः तेपिथ तेतप्थ तप्ता तप्स्यति तपतु अतपत् तपेत् तप्यात् अता
प्सीत् अताप्तां अतप्स्यत् क्रमु पादविक्षेपे वा भ्राश भ्लाश भ्रमु क्रमु क्लमि त्रुटि लषः यः श्यन्वा कर्त्तरि सा
र्वधातुके परस्मैपदेषु क्रमः परस्मैपदेषु क्रमे दीर्घः परस्मैपदे शिति क्राम्यति क्रामति चक्राम क्रमिता क्रमि
ष्यति क्राम्यतु क्रामतु अक्राम्यत् अक्रामत् क्राम्येत् क्रामेत् क्रम्यात् अक्रमीत् अक्रमिष्यत् अक्रमिष्यत्
पा पाने पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः पादी
नां पिबादयः स्युरिति संज्ञक शकारादौ प्रत्यये पिबादेशादंतस्तेन न गुणः पिबति अतडौ णलः पपौ मनोलोपश्च इटि
च अजाद्योरार्द्धधातुकयोः क्ङिदितोः परयोरातो लोपः पपतुः पपुः पपिथ पपाथ पपथुः पप पपौ पपिव
पाता पास्यति पिबतु अपिबत् पिबेत् पर्लिङि घुसंज्ञानां मास्थागापिबतिजहातिस्यतीनां च एत्वं स्यादार्द्धधातुके लिङि कि

ति येयात् गातिस्थेतिसिचो लुक् अगात् अगातां अगुः सिज्लुकि आदंतादेव केन्नुस उस्य पदांतात् अपदांताद्का
ल॰ राडुसि परे पररूपमेकादेशः अगुः अगासत् ग्लै म्लै हर्षक्षये ग्लायति आदेच उपदेशेऽशिति उपदेशे एजंतस्य धातो
कौ॰ रात्वं न तु शिति जग्लौ ग्लाता ग्लास्यति ग्लायतु अग्लायत् ग्लायेत् वान्यस्य संयोगादेः घुमास्थादेरन्यस्य संयो
२५ गादेर्धातोरात एत्वं वा आर्द्धधातुके किति लिङि ग्लेयात् ग्लायात् यमरमनमातां सक् च एषां सगेभ्यः सिच इट् परस्मै
पदेषु अग्लासीत् अग्लास्यत् ह्वृ कौटिल्ये ह्वरति ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ऋदंतस्य संयोगादेरंगस्य गुणो लिटि उप
धाया वृद्धिः जह्वार जह्वरतुः जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर जह्वरिव जह्वरिम ह्वर्ता ऋद्धनोः स्ये ऋतो हंतेश्च परस्य स्यस्य इट्
ह्वरिष्यति ह्वरतु अह्वरत् ह्वरेत् गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदंतस्य च गुणः स्यात् यकि यादावार्द्धधातुके लि
ङि च ह्वर्यात् अह्वार्षीत् अह्वरिष्यत् श्रु श्रवणे श्रुवः शृ च श्रुवः शृ आदेशः श्नु प्रत्ययश्च कर्त्तरि सार्वधातुके परे
शृणोति सार्वधातुकमपित् अपित्सार्वधातुकं ङित् स्यात् शृणुतः हुश्नुवोः सार्वधातुके हुश्नुवोरनेकाचोऽस
स्यासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके शृण्वंति शृणोषि शृणुथः शृणुथ शृणोमि लोपश्चास्या

म्वो असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः शृण्वः शृणुवः शृण्मः शृणुमः शुश्राव शुश्रुवतुः
शुश्रुवुः शुश्रोथ शुश्रुवथुः शुश्रुव शुश्राव शुश्रव शुश्रुम श्रोता श्रोष्यति शृणोतु शृणुतात् शृणुतां
शृण्वंतु उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् असंयोगपूर्वात् प्रत्ययोतो हेर्लुक् शृणु शृणुतात् शृणुतं शृणुत
गुणावादेशौ शृणवानि शृणवाव शृणवाम अशृणोत् अशृणुतां अशृण्वन् अशृणोः अशृ
णुतं अशृणुत अशृणवं अशृण्व अशृणुव अशृण्म अशृणुम शृणुयात् शृणुयातां शृणुयुः
शृणुयाः शृणुयातं शृणुयात अश्रौषीत् अश्रोष्यत् गम्लृ गतौ इषुगमियमां छः शिति गच्छति जगाम गमह
नजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। एषामुपधाया लोपोऽजादौ क्ङिति नित्वनङि। जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगंथ ज
ग्मथुः जग्म जगाम जगम जग्मिव जग्मिम गंता गमेरिट् परस्मैपदेषु गमेः सादेशाद्धातुकस्येट् परस्मैपदेषु
गमिष्यति गच्छतु अगच्छत् गच्छेत् गम्यात् पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु सपञ्चिकरणपुषादेर्घेनादेर्लृदि
तश्चपरस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु अगमत् अगमिष्यत् इति परस्मैपदप्रक्रिया एधवृद्धौ इति आत्मनेपदानां टेरे

ल॰ कौ॰ २९

ङितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं पयते आतो ङितः अतः परस्य ङि-मातां तऽयम् पयेते पयन्ते थासः से ङितो लस्य पयसे
पयेथे पयध्वे पये पयावहे पयामहे इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लि
टि आम प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदं लिटस्तझयोरेशिरेच्
लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेचौ स्तः एकस्योच्चारणं ज्ञापकं तत्र आदेशानां टेरेत्वं नेति तेन डारौरसः न पयांचक्रे पयांचक्रा
ते पयांचक्रिरे पयांचकृषे पयांचक्राथे इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोंगात् इणन्तादंगात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः पयांच
कृढ्वे पयांचक्रे पयांचकृवहे पयांचकृमहे पयांबभूव पयामास पयिता पयितारौ पयितारः पयितासे पयितासा
थे धि च धादेशे सस्य लोपः पयिताध्वे ह एति तासस्त्योः सस्य हः पयिताहे पयितास्वहे पयितास्महे पयिष्यते
पयिष्येते पयिष्यन्ते पयिष्यसे पयिष्येथे पयिष्यध्वे पयिष्ये पयिष्यावहे पयिष्यामहे आमेतः लोटः एतआ
म् पयतां पयेतां पयन्तां सवाभ्यां वामौ सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः पयस्व पयेथां पयध्वं पतयै लो
ट् उत्तमस्य पयै पयावहै पयामहै आस्थ पेयत पयेतां पयन्त पयथाः पयेथां पयध्वं पये पयावहि पयामहि

राम २९

हि लिङः सीयुट् सलोपः पयेत पयेयातां झस्य रन् लिङः पयेरन् पयेथाः पयेयाथां पयेध्वं इटोऽत् लि
ङादेशस्य पयेय पयेवहि पयेमहि सुट्तिथोः लिङः सलोपः सुट् यलोपः पयिषीष्ट पयिषीयास्तां पयिषीष्ठाः
पयिषीयास्थां पयिषीध्वं पयिषीय पयिषीवहि पयिषीमहि पेयिष्ट पेयिषातां आत्मनेपदेष्वनतः अन
कारान्तस्मात्मनेपदेषु झस्य अत् स्यात् पेयिषत अनकारान्तस्य पेयिष्ठाः पेयिषाथां पेयिढ्वं पेयि
ध्वे पेयिष्वहि पेयिष्महि पेयिष्यत पेयिष्येतां पेयिष्यन्त पेयिष्येथां पेयिष्यध्वं पेयिष्ये पेयिष्यावहि पे
यिष्यामहि कमु कान्तौ कमेर्णिङ् स्वार्थे कामयते अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु णेरय कामयाञ्चक्रे आयादयः
इति वा चकमे चकमाते चकमिरे चकमिषे चकमाथे चकमिध्वे चकमे चकमिवहे चकमिमहे कामयिता
हे कमितासे कामयिष्यते कमिष्यते कामयतां अकामयत कामयिषीष्ट कमिषीष्ट णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि
चङः णेर्नाप् आदिभ्यश्च च्लेश्चङ् कर्त्रर्थे लुङि कामि अत इति स्थिते णेरनिटि अनिदादावार्द्धधातुके परे णेर्लो
पः णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः चङ् परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः चङि चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैका

वः प्रथमस्य हेः लः जादेशः द्वितीयस्य सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुप
रः तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति सन्वतः अभ्यासस्य इत्त्वं स्यात् इति दीर्घो लघोः लघोरभ्यासस्य
दीर्घः सन्वद्भावविषये अचीकमत णिङभावपक्षे कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः अचकमत अकामयिष्यत
अकमिष्यत अय गतौ अयते उपसर्गस्यायतौ अयतावुपसर्गरेफस्य लत्वं प्लायते पलायते पला
यते दयायासश्च प्रभ्पः आम्लिटि अयांचक्रे अयिता अयिष्यते अयतां आयत अयेत अयिषीष्ट
विभाषेटः इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वं लुङ्लिटां धस्य वा ढः अयिषीढ्वं अयिषीध्वं आयिष्ट आ
यिढ्वं आयिध्वं आयिष्यत द्युत दीप्तौ द्योतते द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं अभ्यासस्य दिद्युते द्योतिता
द्योतिष्यते द्योततां अद्योतत द्योतेत द्योतिषीष्ट द्युद्भ्यो लुङि द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा लुङि पुषादि
त्वङ् अद्युतत् अद्योतिष्ट अद्योतिष्यत एवं श्विता वर्णे ञिमिदा स्नेहने ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः मोहनयोरित्ये राम॰
के ञिक्ष्विदा चेत्येके रुच दीप्तावभिप्रीतौ च घुट परिवर्तने शुभ दीप्तौ क्षुभ संचलने णभ तुभ हिंसा २२

तो स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने ध्वंसु गतौ च स्रंभु विश्वासे वृतु वर्तने वर्तते ववृते वर्तिता वृद्भ्यः स्यस
नोः वृतादिभ्यः पंचभ्यो वा परस्मैपदं स्यात् स्ये सनि च न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः वृतु वृधु शृधु स्यंदूभ्यः सादेर्गइथा
तुकस्येड् न तङानयोरभावे वर्त्स्यति वर्तिष्यते वर्तताम् अवर्तत वर्तेत वर्तिषीष्ट अवृतत् अवर्ति
ष्ट अवर्त्स्यत् अवर्तिष्यत दद दाने ददते न शसददवादिगुणानां शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन वि
हितो योऽत् तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न दददे ददाते ददिरे ददिता ददिष्यते ददतां अददत ददेत
ददिषीष्ट अददिष्ट अददिष्यत त्रपूष लज्जायां त्रपते तॄफलभजत्रपश्च एत्वमभ्यासलो
पश्च किति लिटि सेटि थलि च त्रेपे त्रपिता त्रप्ता त्रपिष्यते त्रप्स्यते त्रपतां अत्रपत इत्यात्मनेपद
प्रक्रिया श्रिञ् सेवायां श्रयति श्रयते शिश्राय शिश्रिये श्रयितासि श्रयितासे श्रयिष्यति श्रयिष्यते
श्रयतु श्रयतां अश्रयत् अश्रयत श्रयेत् श्रयेत श्रीयात् श्रयिषीष्ट चङ् अशिश्रियत् अशिश्रियि

ल० कौ० ५८

ष्यत् अभरिष्यत् भृञ् भरणे भरति भरते बभार बभ्रतुः बभ्रुः बभर्थ बभृव बभृम बभ्रे बभृषे भर्तासि
भर्तासे रिङ् शयग्लिङ्क्षु शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि ऋतो रिङ् रिङि प्रकृते रीङ् विधिसामर्थ्यात् दीर्घो न भ्रि
यात् उश्च ऋवर्णान्परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरसिचेत्येतौ कितौ स्तः भृषीष्ट भृषीयास्तां अभा
र्षीत् ह्रस्वादङ्गात् सिचो लोपो झलि अभृत अभरिष्यत् हृञ् हरणे हरति हरते जहार जह
र्थ जह्रिव जह्रे जह्रिषे हर्ता हरिष्यति धृञ् धारणे धरति धरते णीञ् प्रापणे नयति नयते डु
पचष् पाके पचति पचते पालकौयाच्च पेचिथ पपक्थ पेचे पक्ता भज सेवायां भजति भजते
भेजे भक्ता भक्ष्यति भक्ष्यते अभाक्षीत् अभक्त अभक्षातां यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु यज
ति यजते लिट्यभ्यासस्योभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं लिटि इयाज वचिस्वप्या
यजादीनां किति वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं किति ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ यक्ष्यति य

क्ष्यति वक्ष्यते उह्यात् वक्षीष्ट अवाक्षीत् अवाक्षीत् अवोढ वह प्रापणे वहति वहते उवाह ऊहुः उ
वहिथ ऊषषत्वे ढोढे धः नतुदधाते ढोढेलोपः सहिवहोरोदवर्णस्य ढलोपे उवोढ ऊहे वोढा वक्ष्यति
अवाक्षीत् अवोढां अवाक्षुः अवाक्षीः अवोढं अवोढ अवाक्षं अवाक्ष्व अवोढ अवक्षातां अवक्षत
अवोढाः अवक्षाथां अवोढ्वं अवक्षि अवक्ष्वहि इतिभ्वादिः अदभक्षणे अदिप्रभृतिभ्यः शपः लु
क्स्यात् अत्ति अत्तः अदंति अत्सि अत्थः अत्थ अद्मि अद्वः अद्मः लिट्यन्यतरस्यां आदेशघस्लृवा
स्यात् जघास उपधायालोपः घसचले शासिवसि घसीनां च इण्कुभ्यामेषां षत्वं जक्षतुः
जक्षुः जघसिथ आद आदतुः आदुः इडत्यर्तिव्ययतीनां अदजक्षोरन्यत्र भस्येलोनित्यमिट आदिथ
अत्ता अत्स्यति अत्तु अद्यात् अत्तां अदंतु हुझल्भ्यो हेर्धिः अद्धि अद्यात अत्तं अत्त अदानि अदाव अ
दाम अदः सर्वेषां अदोऽपृक्तसार्वधातुकेस्य अटस्यात् आदत् आत्तां आदन् आदः आत्तं आत्त आदं
आद्व आद्म अद्यात् अद्यातां अद्युः अद्यात्तां अद्यासुः लुङ्सनोर्घस्लृ अदः अड् अघसत् आत्स्यत्

ल॰ कौ॰ २९

हनहिंसागत्योः हंति अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोझलिक्ङिति अनुनासिकांताना
मेषांलोपः यमिरमि नमिगमिहनिमन्यत योनुदात्तोपदेशः ननुत्त एउत्ति एउक्र एउन्त एउत्तु एउवनु मनु
नतोन्यादयः हतः घ्नंति हंसि हथः हथ हन्मि वमोर्वा उपसर्गस्थान्निमित्तादनेय जघंथ जघ्नथुः
जघ्न जघान जघन जघ्निव जघ्निम हंता हनिष्यति हंतु हतात् हतो ग्रहजेर्जः हौ असिद्धवदत्राभा
त् अतऊर्द्धमापादपरिसमाप्तेराभीयंसमानाश्रयेतस्मिन्कर्तव्येतदसिद्धं इतिजस्यासिद्धत्वान्नहे
र्लुक जहि हतात् हतं हनानि हनाव हनाम अहन् अहतां अघ्नन् अहन् अहतं अहत अ
हनं अहन्व अहन्म अहन्यात् आर्द्धधातुकइत्यधिकृत्य हनोवधलिङि लुङि च वध्यात् वध्यास्तां
अवधीत् अहनिष्यत् यामिश्रणामिश्रणयोः उतोवृद्धिर्लुकिहलि लुग्विषयेउतोवृद्धिःपितिह
लादौसार्वधातुके नत्वभ्यस्तस्यौति युतः युवंति यौषि युथः युथ यौमि युवः युमः युयाव
यविता यविष्यति यौतु युतात् अयौत् अयुतां अयुवन् युयात् इहउतोवृद्धिर्न भाष्येपिच्चङि

त्वीः चोपिन्ने निष्याख्यानात् युयातां युयुः स्यात् सूयास्तां स्यासुः अयावीत् अयविष्टत् यामायाण
याति यातः यांति ययौ याता यास्यति यातु अयात् लङः शाकटायनस्यैव आदंताल्लङोजुस्वा अयुः
अयान् यायात् यायातां यायुः यायात् यायास्तां यायासुः एवंवातिगंधनयो भादीप्तौ स्नाशौचे श्राृपाके
द्राकुत्सायांगतौच प्साभक्षणे पारक्षणे रादाने लाआदाने दाप्लवणे ख्याप्रकथने अयंसार्वधातुके प्र
वप्रयोक्तव्यः विदज्ञाने विदोलटोवावेत्तेर्लेटः परस्मैपदानांणलादयोवा वेद विदतुः विदुः वेत्थविदथुः
विद वेद विद्व विद्म पक्षेवेत्ति वित्तः विदंति उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां पक्षेलिट्याम्वा विदेरदंतत्व
प्रतिज्ञानादामिनगुणः विदांचकार विवेद वेदिता वेदिष्यति विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यां वेत्तेर्लोट्यामसगु
णाभावोलोटोलुक् लोडंतकरोत्यनुप्रयोगस्यवानियान्यते पुरुषवचनेनविवृत्तिने विदांकरोतु तनादि
कृञउपरः शयोऽपवादः अतोसार्वधातुके उप्रत्ययांतकृञोतुउत्सार्वधातुकेङ्किति विदांकुरुतात् विदां
कुरुतांविदांकुर्वंतु विदांकुरु विदांकरवाणि अवेत् अविक्तां अविदुः दस्य धातोर्दस्यपदांतस्यसिपिरु

ल
कौ
३०

वां अवेः अवेत् वियात् वियास्तां अवेदीत् अवेदिष्यत् असभूवि अस्ति उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः
उपसर्गेण प्रादुसश्च अस्तेः सस्य षः यकारेऽचि च परे निष्यात् प्रादुःष्यात् निषंति प्रादुर्ष्यंति यच्परः
किं अभिसन्तः श्नसोरल्लोपः अस्माल्लेश्यानोलोपः सार्वधातुके क्ङिति लः सति अस्ति सः स्थ अस्मि स्वः
स्मः असेर्भूः आर्द्धधातुके बभूव भविता भविष्यति अस्तु स्तात् स्तां संतु घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च
घोरेत्वे एत्वं स्यात् हौ अभ्यासलोपश्च आभीयत्वान्नेद्धि एधि स्तात् स्तं स्त असानि असाव असाम
आसीत् आस्तां आसन् स्यात् स्यातां स्युः भूयात् अभूत् अभविष्यत् इणगतौ एति इतः इणो
यण् अजादौ प्रत्यये यन्ति अभ्यासस्यासवर्णे अभ्यासस्य इउवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि इ
याय दीर्घ इणः किति इणोऽभ्यासस्य दीर्घः कितिलिटि ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ ऐत् ऐतां आ
यन् इयात् ईयात् एतेर्लिङि उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वस्य आर्द्धधातुके किति लिङि निरियात् अ
नादेवच्च यायमेकादेशः अपूर्वस्यांतवत् परस्यादिवद्भयतेनाश्रयणेनांतादिवत् अभीयात् अणः

३०

किसमेयात इणोगालुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् अगात् अगातां अगुः ऐष्यत् शीङ्स्वप्ने शीङः सार्व
धातुके गुणः शेते शयाते शीङोरुट् आदेशस्यातः शेरते शेषे शयाथे शेध्वे शये शेवहे शेमहे शि
श्ये शयिता शयिष्यते शेतां अशेत अशयातां अशेरत शयीत शयीयातां शयीरन् शयिषीष्ट अ
शयिष्ट अशयिष्यत इङ् अध्ययने इङिकावध्युपसर्गंनोनव्यभिचरतः अधीते अधीयाते अधीयते
गाङ्लिटि इङः अधिजगे अध्येता अध्येष्यते अधीतां अधीस्व अधीयाथां अधीध्वं अध्यये अध्ययाव
है अध्ययामहै अध्यैत अध्यैयातां अध्यैत अध्यैथाः अध्यैयाथां अध्यैध्वं अध्यैयि अध्यैवहि अ
ध्यैमहि अधीयीत अधीयीयातां अध्येषीष्ट विभाषालुङ्लृङोः इङो गाङ् गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्
गाङादेशात्कुटादिभ्यश्चाञ्णितः प्रत्ययाः ङितः स्युः घुमास्थागापाजहातिसांहलि एत्वामात ईत्स्याद्ध
लादौ ङिति आर्द्धधातुके अध्यगीष्ट अध्येष्ट अध्यगीष्यत अध्येष्यत दुह प्रपूरणे दोग्धि दुग्धः दु
हंति एकाचोवशोभष्झषंतस्यसध्वोः धोक्ष्यति दुग्धे दुहाते धुक्षे दुहाथे धुग्ध्वे दुहे दुह्वहे दुह्महे

ल॰ कौ॰ ३१

दोग्धा धोक्ष्यति धोक्ष्यते दोग्धु दुग्धात् दुग्धां दुहन्तु दुग्धि दुग्धात् दुग्धं दुग्ध दोहानि दुग्धां दु
हातां दुहतां दुहतां धुक्ष्व दुहाथां धुग्ध्वं दोहै दोहावहै अधोक् अदुग्धां अदुहन् अदोह् अदुग्ध
अदुहातां अदुहत अदुग्धाः दुह्यात् दुहीत धुक्षीष्ट शल इगुपधादनिटः क्सः इगुपधाय शलंत
त्तस्मादनिटः च्लेः क्सादेशः लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इकोमीपाद् हलः परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ
लडिःस्कोरितिकलोपे अधुक्षत लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये एषां क्सस्य लुग्वा दंत्ये त
ङि अधुक्षत अदुग्ध क्सस्याचि अजादौ तङि क्सस्य लोपः अधुक्षातां अधुक्षंत अधुक्षथाः अदु
ग्धाः अदुक्षाथां अधुग्ध्वं अधुक्षध्वं अधुक्षि अधुक्षावहि अदुह्वहि अधुक्षामहि अधोक्ष्यत
अधोक्ष्यत एवं दिह उपचये लिह आस्वादने लेढि लीढः लिहंति लेक्षि लीढे लिहाते लिहते
लिक्षे लिहाथे लीढ्वे लीढ लीढात् लीढां लिहंतु लिढि लेहानि लीढां अलेट् अलीढ् इत्यदा
लोयांगादि ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः ब्रुवो लटस्तिबादीनां पंचानां णलादयः पंच वा स्युर्

वञ्चाहादेशः आह आहतुः आहुः आहस्थ झलि चर्त्वे आत्थ आहथुः ब्रुव ईट् ब्रुवो हलादे पित ईट् ब्रवी
ति ब्रूतः ब्रुवन्ति ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवोवचि आर्द्धधातुके उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उवक्थ ऊचे ऊक्ता वक्ष्यति
वक्ष्यते ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूतां ब्रूहि ब्रवाणि ब्रूतां ब्रवै अब्रवीत् अब्रूत ब्रूयात् ब्रुवीत उच्यात् वक्षीष्ट अस
तिवक्तिख्यात्यङ् वचउम् अङिपरे अवोचत् अवोचत अवक्ष्यत् अवक्ष्यत चर्करीतेच चर्करीतमितियङ्लु
गंतंतददादौवोध्यं ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्हलादौपितिसार्वधातुके ऊर्णौति ऊर्णोति
ऊर्णुतः ऊर्णुवंति ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते ऊर्णोतेराम्नेतिवाच्यं नन्द्राः संयोगादयः अचःपराः सं
योगादयोनदराद्विर्नभवंति नुशब्दस्यद्वित्वं ऊर्णुनुवतु विभाषोर्णोः इडादिप्रत्ययो ङित्स्यात् ऊर्णु
नुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णविता ऊर्णुविता ऊर्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवै गुणोपृक्ते ऊर्णोतेर्गुणोहलादौपिति
सार्वधातुके और्णोः ऊर्णुयात् ऊर्णुयातां ऊर्णुयात् ऊर्णुयातां ऊर्णविषीष्ट ऊर्णुविषीष्ट और्णवीत्
ऊर्णुविष्टा ऊर्णोतेर्विभाषा इडादौपरस्मैपदेसिचिवृद्धिः पक्षेगुणः और्णावीत् और्णवीत् और्णुविष्यत्

ल
कौ·
३२

ओँ॥ विष्यत उत्सरादि हु दानादनयोः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः शपः श्लौ धातोर्द्वेस्तः जुहोति जुहुतः अद
भ्यस्तात् उस्यश्नतायवादः हुश्नुवोरिति यण् जुह्वति भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च आमोलिद्याम्भ्यासस्यादाभिश्लाविव
कार्यं च जुहवांचकार जुहाव होता होष्यति जुहोतु जहुतात् जुहुतां जुह्वतु जुहुधि जुहवानि अजु
होत् जुसिच उगंतागस्य गुणोऽजादौ जुसि अजुहवुः जुहुयात् हूयात् अहौषीत् अहोष्यत् ञिभीभ
ये बिभेति भियोऽन्यतरस्यां इः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके बिभीतः बिभितः बिभ्यति बिभयांचकार बि
भाय भेता भेष्यति बिभेतु बिभितात् बिभीयात् भीयात् अभेष्यत् ह्रीलज्जायां जिह्रीतः जिह्रियति
जिह्रयांचकार जिह्राय ह्रेता ह्रेष्यति जिह्रेतु अजिह्रेत् जिह्रियात् अह्रैषीत् अह्रेष्यत् पृ पालनपूरणयोः
अर्त्तिपिपर्त्योश्च अभ्यासस्य इः पिपर्त्ति उदोष्ठ्यपूर्वस्य अंगावयवोष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदंतस्यांगस्य उः हलि
च रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि पिपूर्तः पिपुरति पपार शृदृप्रां ह्रस्वो वा किति लिटि पप्रतु
पप्रुः ऋकृतंतो नोदादिक ऋके ऋधातो ऋतां च गुणो लिटि पपरतुः पपरुः ह्रस्वो वा ह्रु-ह्र भ्यास

देनो चेदीदीर्घो वा स्यान्नृतो लिटि पपिता परिष्यति परीष्यति पिपर्तु अपिपः अपिपर्तां अपिपरुः पिपूर्यात्
प्र्यात् अपारीत् सिचि च परस्मैपदेषु अत्र वृतोइटो न दीर्घः अपारिष्टां अपरिष्यत् अपरीष्यत् ओहाक्
त्यागे जहाति जहातेश्च इनस्य उत्वादौ क्ङिति सार्वधातुके जहितः ई हल्यघोः श्नाभ्यस्तयोरातः ई सार्व
धातुके क्ङिति हलि जहीतः नलुप्तसंज्ञानां श्नाभ्यस्तयोरातः लोपः क्ङिति सार्वधातुके जहति जहौ
हाता हास्यति जहातु जहितात् जहीतात् आ च हौ जहातेः आदिदीर्घौ जहाहि जहिहि जहीहि
अजहात् अजहुः लोपो यि जहातेरालोपो यकारादौ सार्वधातुके जह्यात् हेयात् अहासीत् अहास्यत्
माङ् माने शब्दे च भ्ञामित् भृञ्माङ् ओहाङ् एषामभ्यासस्येत्स्यात् मिमीते मिमाते मिमते
ममे माता मास्यते मिमीतां अमिमीत मिमीत मासीष्ट अमास्त अमास्यत ओहाङ् गतौ जिहीते
जिहाते जिहते जहे हाता हास्यते जिहीतां अजिहीत जिहीत हासीष्ट अहास्त अहास्यत डुभृञ्
धारणपोषणयोः बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति बिभृते बिभ्राते बिभ्रते बिभरांचकार बभार बभर्थ ब

ल॰
कौ॰
६३

भृव विभरांचकार बभ्रे भर्त्ता भरिष्यति भरिष्यते विभर्त्तु विभराणि विभृतां अविभः अविभृत वि
भृयात् विभ्रीत भ्रियात् भृषीष्ट अभार्षीत् अभृत अभरिष्यत् अभरिष्यत डुदाञ्दाने ददाति दत्तः
ददति दत्ते ददाते ददते ददौ ददे दाता दास्यति ददातु दाधाघ्वदाप् दाङ्पाधाङ्घ्वा अधातवो घुसंज्ञास्युः
दाप्दैपौ विना घसोरित्यत्वं देहि दत्तां अददात् अदत्त दद्यात् ददीत दयात् दासीष्ट अदात् अदा
तां अदुः स्थाघ्वोरिच्च अनयोरिदंतादेशः स च किदात्मनेपदेषु अदित अदास्यत् अदास्यत
डुधाञ्धारणपोषणयोः दधाति दधस्तथोश्च द्विरुक्तस्य झषंतस्य धाञो बशो भष् तथयोः स्ध्वो
श्च परतः धत्तः दधति दधासि धत्थ धत्ते धत्से धेहि धद्ध्वं णिजिर् शौचपोषणयोः निजां त्र
याणां गुणः श्लौ निजविजविषां अभ्यासस्य गुणः श्लौ नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनेक्ते नि
नेज नेक्ता नेक्ष्यति नेक्ष्यते नेनेक्तु नेनिग्धि नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके लघूपधस्य गु
णः नेनिजानि नेनिक्तां अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः अनेनिजं अनेनिक्त नेनिज्यात् नेनि

नीत निन्यात् निनीष्ट इरितेनाचा इरितेनाधातोस्मारङ्गापरस्मैपदेषु अनिजत अनैत्तीत् अनिन्नु अनेन्यात्
अनेन्यत इतिनुहोत्यादि दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु दिवादि
भ्यः श्यन् कर्त्तरिसार्वधातुके श्यः ऽयवादः हलिचेतिदीर्घः दीव्यति दिदेव देविता देविष्यति दीव्य
तु अदीव्यत् दीव्येत् दीव्यात् अदेवीत् अदेविष्यत् एवंषिवुतन्तुसंताने षीव्यति त्ती गात्रविक्षेपे नृ
त्यति ननर्त नर्त्तितासे सिचिकृतचृतच्छृदतृदनृतः एभ्यः सिज्भिन्नस्य सादेशार्द्धधातुकस्येट् वा नर्त्ति
ष्यति नर्त्स्यति नृत्यतु ऽनृत्यत नृत्यात् अनर्त्तीत् ऽनर्त्तिसत त्रसीउद्वेगे वाभ्राशभ्लाशेति श्यन्वा त्रस्यति त्र
सति तत्रास वा जृभ्रमुत्रसां एषांकितिलिटिसेटि थलिचएत्वाभ्यासलोपौवा त्रेसतुः तत्रसतुः त्रेसिथ
त्रसिता त्रसिष्यति त्रस्यतु ऽत्रस्यत त्रसेत त्रस्यात् ऽत्रसीत् ऽत्रासीत् ऽत्रसीष्ट ऽत्रसीः ऽत्रसिष्यत शोतनूकरणे दो
तः श्यति लोपः श्यति श्यतः श्यंति शशौ शशतुः शाता शास्यति विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः एभ्यः सिचोलु
ग्वापरस्मैपदेषु अदेच उपदेशशाशितिशातित्तेला ऽऽशासीत् अशात् अशाता अशुषुः इदमकायमर्द

ल॰ कौ॰
५६

मनश्मातांसन्तक् अशाशीत् अशशासीत् अशाशिषुंः शाशसत् कोकेऽदने काति धोतेकर्मणि स्यति सशौ दो
ऽवखंडने द्यति ददौ देयात् अदात् वधनाऽउते प्रहेन्मावपिच्याधिवाहिविविनिह च्यतिष्टकति॥ जनीना
ह्रिति नृपषोहं प्रसारणंस्यात् किंतिङि तिच विध्यति विव्याध विविधतुः व्यधतुः व्यध्यात् व्यद्धा व्यत्स्य
ति विधेत् विध्यात् अव्यात्सीत् पुष्य पुष्टौ पुष्यति पपोष पुपोष पुपोषिथ पोष्टा पोक्ष्यति षटोकःति
पुषादीत्यङ् अपुषत् शुष शोषणे शुष्यति शुशोष अशुषत् णश अदर्शने नश्यति ननाश नेश
तुः रधादिभ्यश्च रध नश तृप दृप द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह एभ्योवलादेरार्धधातुकस्येड्वा नेशिथ मस्जिन
शोर्झलि नुम्स्यात् ननंष्ठ नेशिव नेशिम नशितानंष्टा नशिष्यति नंक्ष्यति नश्यतु नश्यत् नश्येत्
नश्यात् अनशत् षूङ् प्राणिप्रसवे सूयते सुषुवे क्रादिनियमादिट् छुकःकितिग्वियपकाचनेगेझाव
कितइपनसुषुविषे सु सोता सविता दूङ् परितापे दूयते दीङ् क्षये दीयते दीङो युडचि क्ङिति दीङः
परस्माजादेः क्ङित्यार्धधातुकस्य युट् उपदिदीयेचङुःयणोः सिद्धोवक्तव्यो दिदीये मीनातिमिनोतिदीङां

लपिच दक्षामास्ये लपिचादशोप्येत निमिन्ने दाता दासते अदाल डीङ् विहायसागतौ डीयते
पीङ् पाने पीयते माङ् माने मायते ममे जनीप्राडुर्भावेजाजनेनेनीपिति जायते जज्ञे जनिता ज
निष्यति ज्ञायतेनाऽज्ञाप्राडू टयंत दीपजनबुधपूरितापिपापिभ्योऽन्यतरस्यां पभ्यःशूपिरवाप
कवूचननेपूरे विपणातुक्क विपणःपरस्मैकस्मात् जनिवध्योश्च अनयानेहद्धिजिनितिणाति च अ
जनिअजनिष्टजनिष्यत दीपीदीप्तौ दीप्यते दिदीपेदीप्ताइदीपिष्यते अदीपि अदीपि अदीपिष्
पदगतौ पद्यते पेदे पत्ता पत्वेत पत्सीष्ट चिणतेपदः पदस्नेः विपोवयरे अपादि अपत्साता विदस
तायां विद्यते वेत्तांबुधअवगमने बुध्यते बोद्धाभोत्स्यते भुत्सीष्ट अबोधि अबुद्ध युधसंप्रहारे
युध्यते योद्धा अयुद्ध सृजविसर्गे सृज्यते ससृजे सृजिदृशोर्झल्यमकिति अनयोरमरूलागाव ।
किति स्रष्टा स्रक्ष्यते स्रक्षीष्ट असृष्ट असृक्षातां मृषतितिक्षायां मृष्यति मृष्यते ममर्ष ममृ
षिथ ममर्ष ममृषिषे मर्षितासि मर्षितासे मर्षिष्यति मर्षिष्यते णहबंधने नह्यति नह्यते

ल॰ कौ॰ ३५

ननाह नेहिथ नेहे नद्धा नत्स्यति अनात्सीत् अनद्ध इति दिवादयः षुञ् अभिषवे स्वादिभ्यः श्नुः श
पोपवादः सुनोति सुनुतः हुश्नुवोरिति यण् सुन्वन्ति सुन्वः सुनुवः सुनुते सुषाव सुषुवे सोता
सुनोतु सुनवानि सुनवै सुनुयात् सूयात् स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु सिचः इट् असावीत्
असोष्ट चिञ् चयने चिनोति चिनुते विभाषा चेः अभ्यासाच्चेः कुत्वं स्यात् सनि लिटि च चिकाय चि
चाय चिक्ये चिच्ये अचैषीत् अचेष्ट स्तृञ् आच्छादने स्तृणोति स्तृणुते शर्पूर्वाः खयः अभ्यास
स्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो लुप्यन्ते तस्तार तस्तरे गुणोर्तीति गुणः स्तर्यात् ऋतश्च
संयोगादेः ऋदन्तात् संयोगादेर्लिङ्सिचोरिड्वा तङि स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत धू
ञ् कंपने धुनोति धुनुते दुधाव दुधुवे अधौसीत् अधोष्ट धूञ् कम्पने धूनोति धूनुते धू
नुते स्वरतीति वेट् दुधविथ दुधोथ श्र्युकः किति श्रिञ् एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण् न
ति प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् दुधविव अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट इति स्वादयः तुद व्यथने

तुदादिभ्यः शः शपोपवादः तुदति तुदते तुतोद तुतोदिथ तुतुदे तोत्ता अतौत्सीत् णुद प्रेरणे नुदति
नुदते नुनोद नुनुदुः नुनुदे नोत्ता भ्रस्ज पाके ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां
क्ङितिपषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् सस्य श्चुत्वेन शः शस्य जश्त्वेन जः भृज्जति भृज्जते भ्रस्जो
रोपधयोरमन्यतरस्यां भ्रस्जेः रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वार्द्धधातुके मित्वादन्त्यादचः परः स्थाने षष्ठी
निर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः बभर्ज बभर्जतुः बभर्जिथ बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः स्कोरिति सलोपः व्रश्चेति षः
बभ्रष्ठ बभर्ज्जे बभ्रज्जे भर्ष्टा भ्रष्टा भर्क्ष्यति क्ङिति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन भृ
ज्ज्यात् भृज्ज्यास्तां भृज्ज्यासुः भर्क्षीष्ट भ्रक्षीष्ट अभार्क्षीत् अभ्राक्षीत् अभर्ष्ट अभ्रष्ट कृष विलेखने
कृषति कृषते चकर्ष चकृषे अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्य अम्वा
झलादावकिति क्रष्टा कर्ष्टा कृष्यात् अकार्क्षीत् अक्राक्षीत् स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वा
च्यः अकृक्षत् अकृष्ट अकृक्षातां अकृक्षत मुच्लृ मोचने शे मुचादीनां सिच्कृतविदलिपपि

ल॰
कौ॰
मु६

वृहात्विदपिशांतुम् मुंचति मुंचते मोक्ता मुच्यात् मुक्षीष्ट अमुचत् अमुक्त अमुक्ताता लु
प्लृ छेदने लुंपति लुंपते लोप्ता अलुपत् विद्लृ लाभे विंदति विंदते विवेद विविदे व्याघ्रभूतिमते
सेट् वेदिता भाष्यमतेऽनिट् परिवेत्ता षिच क्षरणे सिंचति सिंचते लिपिसिचिह्वश्च पेभ्य च्ले
रङ् असिचत् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां लिपिसिचिह्वः परस्मैपदे अङ् वा असिचत असिक्त कृ विक्षे
पे ऋत इद्धातोः किरति चकार करिता करीता कीर्यात् अकारीत् गॄ निगरणे अचि विभाषा गिरतेरेफ
स्य लो जादौ गिरति गिलति जगार जगाल जगरिथ जगलिथ गरिता गरीता गलिता गली
ता प्रच्छ ज्ञीप्सायां ग्रहिज्यादि पृच्छति पप्रच्छ प्रष्टा पृच्छ्यात् अप्राक्षीत् मृङ् प्राणत्यागे म्रियतेर्लु
ङ्लिङोः लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान् म्रङ् तङ् नान्यत्र रिङ् इयङ् म्रियते ममार ममा
रे मर्ता मरिष्यति मृषीष्ट अमृत इति तुदादयः रुधिर् आवरणे रुधादिभ्यः श्नम् शपोपवादः रु
णद्धि श्नसोरल्लोपः रुन्धः रुन्धंति रुणत्सि रुंधः रुंध रुणध्मि रुध्वः रुध्मः रुंधे रुरोध रु

६८

रुंध रोद्धा रोत्स्यति रोत्स्यते रुणद्धु रुंधात् रुंधां अरुणत् अरुणः अरुंधः अरुंधातां रुंध्यात् रुंधी
त रुत्सीष्ट अरुंधत अरौत्सीत् अरुद्ध अरोत्स्यत् अरोत्स्यत एवं भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकर
णे युजिर् योगे शिष्लृ विशेषणे शिनष्टि शिंष्टः शिंषंति शिनक्षि शिशेष शिशेषिथ शेष्टा शे
क्ष्यति हिंधि शिनष्टु अशिनट् शिंष्यात् अशिषत् अशेक्ष्यत् एवं पिष्लृ संचूर्णने भंजो आम
र्दने श्नान्नलोपः श्नमः परस्य नस्य लोपः भनक्ति बभंजिथ बभंक्थ भंक्ता भुज पालनाभ्यवहा
रयोः भुनक्ति भोक्ता भोक्ष्यति अभुनक् ञिइंधी दीप्तौ इन्द्धे इंधाते इंधते इंत्से इंधाथे इंधिता
इंधां इंधातां इंधतां इंधै ऐंध ऐंधातां ऐंधत ऐंधाः ऐंधाथां विद विचारणे विंत्ते विक्ता इति रुधादि
तनु विस्तारे तनोति तनुते ततान तेने तनिता तनुयात् तन्वीत तन्यात् तनिषीष्ट अतनीत् अ
तानीत् तनादिभ्यस्तथासोः तनादेः सिचो वा लुक् तथासोः अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः
अतनिष्यत अतनिष्यत डुकृञ् करणे करोति अत उत्सार्वधातुके कुरुतः न भकुर्छुरां भस्य

लौ°
[illegible]
३७

कुर्छुरोरुपधाया नदीर्घः कुर्वंति नित्यंकरोतेः करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो य्वोः कुर्वः कुर्मः
कुरुते चकार चकर्थ चकृव चक्रे कर्त्ता करिष्यति करिष्यते करोतु कुरुतात् अकरोत् अकुरु
त ये च कृञउलोपो यादौ प्रत्यये कुर्यात् कुर्वीत क्रियात् कृषीष्ट अकार्षीत् अकृत अकृत अक
रिष्यत् संपरिभ्यांकरोतौभूषणे आभ्यांकरोतेः स्कुड्भूषणे संस्करोति मनु अवबोधने मनुते
मेने मनिता मनिष्यते मनुतां अमनुत मन्वीत मनिषीष्ट अमनिष्ट अमनिष्यत इति तनादिः
डुक्रीञ्द्रव्यविनिमये क्र्यादिभ्यः श्ना शपोपवादः क्रीणाति ईहल्यघोः क्रीणीतः श्नाभ्यस्तयोरातः
क्रीणंति क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते क्रीणी
षे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः चिक्रेथ चिक्रियिथ
चिक्रिये क्रेता क्रेष्यति क्रेष्यते क्रीणातु क्रीणीतात् क्रीणीतां अक्रीणात् अक्रीणीत क्रीणीयात्
क्रीणीत क्रीयात् क्रेषीष्ट अक्रैषीत् अक्रेष्ट अक्रेष्यत् अक्रेष्यत प्रीञ्तर्पणेकांतौच प्री ३८

३७

णाति प्रीणीते ष्ट्वञ्प्वादीनां ह्रस्वः शिति पुनाति पुनीते पविता लूञ् छेदने लुनाति लुनीते
स्तृञ् आच्छादने स्तृणाति स्तृणीते तस्तार तस्तरतुः तस्तरे स्तरिता स्तरीता स्तरिष्यति स्तृणातु स्तृ
णीतात् लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि न लिङि वॄत इटो लि
ङि न दीर्घः स्तरिषीष्ट उश्च स्तृषीष्ट सिचि च परस्मैपदेषु अस्तारीत् अस्तारीत् अस्तारिष्टां अस्तरि
ष्ट अस्तरीष्ट अस्तरिष्ट वृञ् वरणे वृणाति वृणीते ववार ववरे वरिता वरीता धूञ् कम्पने धूनाति
धूनीते धोता धविता अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ग्रह उपादाने गृह्णाति गृह्णीते जगृहे ग्रहोऽलि
टि दीर्घः एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि ग्रहीता लिटि तु जग्रहिथ गृह्णातु हलः श्नः शा
नज्झौ हलः परस्य श्नः शानजादेशो हौ गृहाण गृह्यात् ग्रहीषीष्ट ह्म्यन्तेति न वृद्धिः अग्रहीत् अग्रही
ष्ट अग्रहीषाताम् कुष निष्कर्षे कुष्णाति कोषिता अश भोजने अश्नाति आश अशिता अशिष्यति अ
श्नातु अशान मुष स्तेये मोषिता मुषाण ज्ञा अवबोधने जानाति जज्ञौ [illegible] वबन्ध व

वृषे ववृषे वरिता वरीता अवरीष्ट अवृत इति क्र्यादिः ॥ चुर स्तेये सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसे
नालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ स्वार्थेऽर्थगते निगुणः सनाद्यन्ता इति धातुत्वं तिपू श
बादि गुणायादेशौ चोरयति णिचश्च णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले चोरयते चोर
यामास चोरयिता चोर्यात् चोरयिषीष्ट णिश्रिद्रुस्रुभ्यः चङः णौचङ्युपधाया ह्रस्वः हिल्वं हलादिः शेषः दि
र्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः अचूचुरत् अचूचुरत अचूचुरतां कथ वाक्यप्रबंधे अल्लोपः अचः
परस्मिन् पूर्वविधौ परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त
व्य इति स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः कथयति अग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न अचकथत् गण सं
ख्याने गणयतेरीच्च गणः गणयतेरभ्यासस्य ईत्स्यात् चङ्परे णौ अजीगणत् इति चुरादिः ॥
स्वतंत्रः कर्ता क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्तुः प्रयोजको
हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च हेतुमति च प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच् भवति प्रेरयति

भावयति स्रोः पुयण्ज्यपरे सनि परे यदंगं तदवयवाभ्यासस्येत इत्स्यात्‌ पवर्गयण्जकारे चावर्णप
रेषु परतः पवी भवत गतेनिवृत्तो अर्तिह्री ली री क्नू यी क्ष्माय्यातां पुङ्णौ स्थापयति तिष्ठतेरित
उपधाया इः परे णौ अतिष्ठिपत घटचेष्टायां घटादयो मितः जनी च मितां ह्रस्वः घटादीनां ज्ञपा
दीनां च णौ उपधाया ह्रस्वः घटयति ज्ञपयति अजीघटत इति णिजन्तः धातोः कर्मणः समानकर्तृक
दिच्छायां वा इषिकर्मणो धातोरिषिणैककर्तृकात्सन्वेच्छायाम पठितुमिच्छायां सन्यङोः सन्नन्तस्य यङ
न्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तः अजादेस्तु द्वितीयस्य सन्यतः पठितुमिच्छति पिपठिषति अपिपठिषी
त कर्मणः किं गमनेनेच्छति समानकर्तृकात्किं शिष्याः पठन्त्विति इच्छति गुरुः वाग्रहणाद्वाक्यम
पि लुङ्सनोर्घस्लृ सस्यार्द्धधातुके सः स्यार्द्धधातुके अत्तुमिच्छति जिघत्सति एकाच उ
तिनेट अज्झनगमां सनि अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि इको झल इगन्ताच्च
झलादिः सन्कित कर्तुमिच्छति चिकीर्षति सनि ग्रहगुहोश्च ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न भवति

ल॰
कौ॰
३९

इति सनन्ताः धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेका
चो हलादेर्यङ् गुणो यङ्लुकोः अभ्यासस्य गुणः यङि लुकि च परतः ङिदन्तत्वादात्मनेपदं पु
नः पुनरतिशयेन भवति बोभूयते बोभूयांचक्रे अबोभूयिष्ट नित्यं कौटिल्ये गतौ गत्यर्था
त्कौटिल्य एव यङ् न क्रियासमभिहारे दीर्घोकितः अकितोभ्यासस्य दीर्घो यङ्लुकोः कुटिलं व्रज
ति वाव्रज्यते यस्य हलः हलः परस्य लोपश्चार्धधातुके आदेः परस्य अतो लोपः वाव्रजांचक्रे वाव्र
जिता रीगृदुपधस्य च ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्लुकोः वरीवृत्यते वरीवृतांचक्रे
वरीवृतिता क्षुभ्नादिषु च क्षुभ्नादेराकृतिगणे णत्वं न नरीनृत्यते जरीगृह्यते इति यङन्ताः य
ङोचि च यङोचि प्रत्यये लुक् स्यात् चकारात्तं विनापि क्वचित् अनैमित्तिकोयमन्तरङ्गत्वादादौ
भवति ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यं धातुत्वाल्लडादयः शेषात्कर्तरि पर
स्मैपदं चर्करीतं चेत्यदादौ पाठात् शपो लुक् यङो वा यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुक ३२

स्वेड्डुक्तम्मत भूसुवोस्तिङिगुणनिषेधोप ङुकिमाषाद्यांन वोभूतते तेतिक्तं इतिछंदसिनिपातना
त् वोभवीति वोभोति वोभूतः वोभुवति वोभवीषि वोभोषि वोभूथः वोभूथ वोभवीमि वोभोमि
वोभूमः वोभुवंति वोभविषि वोभवांचकार वोभवां बभूव वोभवामास वोभविता वोभविष्य
ति वोभवीतु वोभोतु वोभूतात् वोभूतां वोभुवंतु वोभूहि वोभवानि अवोभवीत् अवोभोत् अ
वोभूतां अवोभुवुः वोभूयात् वोभूयातां वोभूयुः वोभूयात् वोभूयास्तां वोभूयासुः गातिस्थे
ति सिचो लुक् यङोवेतीट् पक्षेगुणं वाधित्वा नित्यत्वात् अवोभवीत् अवोभोत् अवोभूतां अ
वोभूवुः अवोभविष्यत् इतियङ्लुगंताः सुपआत्मनःक्यच् इषिकर्मणः एषितुरात्मसंबंधिनः
सुवंतादिच्छायामर्थेक्यज्वा स्यो धातुप्रातिपदकयोः एतयोरवयवस्य सुपोलुक् काम्यच्च अव
णस्याद्दे आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति नःक्ये नांतमेव पदं नान्यत् नलोपः राजीयति
नांतमेवेति किं वाच्यति हलि च गीर्यति धूर्यति धामोसित्येव नेह दिवमिच्छति दिव्यति कास्य।

ल. कौ. ७०

विभाषाहलः परयोः क्यङो लोपो वा ईधात्वके आदेः परस्य अतो लोपः तस्य स्थानिवत्वाल्लघूपधगु
णोन समिधिता समिध्यिता काम्यच्च उक्तविषये काम्यच्च पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति पु
त्रकाम्यिता उपमानादाचारे उपमानात्कर्मणः कर्तुश्च आचारेर्थे क्यच् पुत्रमिवाचरति पुत्रीय
ति छात्रं विष्णूयति द्विजं सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः अतो गुणे कृष्ण इवाचरति कृष्णति
स्व इवाचरति स्वति सस्वौ सस्व अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति अनुनासिकान्तस्योपधाया
दीर्घः क्वौ ऊलादेश्च क्ङिति इदमिवाचरति इदामति राजेवाचरति राजानति इन्निति निय
मान्नेह्लोपयादीर्घः पंथा इवाचरति पथीनति कष्टाय क्रमणे चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दाङ्ङस्य हेर्थे
क्यङ् कष्टाय क्रमते कष्टायते पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः कर
णे एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् शब्दं करोति शब्दायते तत्करोति तदाचष्टे णिच् वा णाविष्टवत्प्रा
तिपदिकस्य इष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावटिलोपः विन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादे

शुभंसत्तानल्हहस्मवपिसहृत्यलोपः चंडं करोत्यात्मचेष्टावाचदति इतिनामधातुप्रक्रियाकंड्वादि
भ्यो यक् कुपभ्यो धातुभ्यो नित्यं यत्स्वार्थे कंडूञ् गात्रविघर्षणे कंडूयति कंडूयति कंडूयते इत्या
दिः कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे क्रियाविनिमये वाच्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् व्यतिलुनीते अन्यस्य
योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः न गतिहिंसार्थेभ्यः व्यतिगच्छति व्यतिघ्नंति नेर्विशः निविशते
परिव्यवेभ्यः क्रियः परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते विपराभ्यां जेः विजयते सन्लि
टोर्जेः कुत्वं विजिग्ये पराजयते समवप्रविभ्यः स्थः संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते
अपह्नवे ज्ञः शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थः अकर्मकाच्च सर्पिषो जानीते सर्पिषोपायेन
प्रवर्त्ततीत्यर्थः उदश्चरः सकर्मकात् धर्ममुच्चरते लंघयतीत्यर्थः समस्तृतीयायुक्ता
त् रथेन संचरते दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे समो दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तो स्यात् तृतीया चेच्च
तुर्थ्यर्थे अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्या संयच्छते कामी सर्वत्रात्मनःस्तनः

ल. कौ.
५१

र्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सनंतादात्मनेपदं स्यात् एदिधिषते शिशिक्षिषते निविविक्षते
गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः एषु गंधने हिं
सा उत्कुरुते अवक्षेपणं भर्त्सनं श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः हरिमुपकु
रुते सेवते परदारान्प्रकुरुते तेषु सहसा प्रवर्त्तते एधोदकस्योपस्कुरुते गुणमाध
त्ते वयाप्रकुरुते प्रकथयते शतं प्रकुरुते धर्मार्थं विनियुंक्ते एषु किं कटं करोति
भुजो नवने ७।३।६६ भुंक्ते अनवने किं महीं भुनक्ति इत्यात्मनेपदप्रक्रिया अनुप
राभ्यां कृञः कर्त्तृगे च फले गंधनादौ च परस्मैपदं स्यात् अनुकरोति अभिप्रत्यतिभ्यः
क्षिपः क्षिपप्रेरणे स्वरितेत् अभिक्षिपति प्राद्वहः प्रवहति परेर्मृषः परिमृष्यति
व्याङ्परिभ्यो रमः रमु क्रीडायां विरमति उपाच्च यज्ञदत्तमुपरमति उपरमयतीत्य
र्थः अंतर्भावितण्यर्थोयं इति परस्मैपदव्यवस्था भावकर्मप्रक्रिया लस्यात्मनेपदं सार्वधातु ५४

केषु कः भावकर्मवाचिनि धातोर्यक् सार्वधातुके भावः क्रिया सा च भावार्थकलकारेणानूद्य
ते युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वे
न द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किंत्वेकवचनमेवोत्सर्गतः त्वया मयान्यैश्च भूयते एव भ
वे स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च उपदे
शे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिण्वदिड्वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयो
स्यादीनामिडागमश्च चिण्वद्भावपक्षेऽयमिट् चिण्वद्भावाद्वृद्धिः भाविता भविता भ
विष्यते भूयतां अभूयत भूयेत भाविषीष्ट भविषीष्ट चिण् भावकर्मणोः च्लेश्चिण् भा
वकर्मवाचिनि तेपरे अभावि अभाविष्यत अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः अनु
भूयते त्वया मया चैत्रेण वानन्दः त्वमनुभूयसे अहमनुभूये अन्वभाविषातां अन्वभ
विषातां णिलोपः भाव्यते भावयाञ्चक्रे भवियाम्बभूवे भवयामास भाविता चिण्वदि

ल कौ ५२

ट: आभेयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः भावयिता भाविष्यते भावयिष्यते भाव्यतां अभाव्यत
भाव्येत भाविषीष्ट भावयिषीष्ट अभावि अभाविषातां अभावयिषातां जुम्भष्यते जुम्भ
वा चक्रे जुम्भयिता जुम्भयिष्यते वा भम्भष्यते इच्छुलतो अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ल्यपते
विलुः नुवृवे लाविता लाता लाविष्यते लाष्यते अलावि अलाविषातां अलाषातां
ञ्जगतो गुणौ निगुणाः अर्यते स्मस्मरणे स्मर्यते सस्मरे उपदेशाग्रहणात् चिण्वदि
ट् आरिता अर्ता स्मारिता स्मर्ता लोपः स्रस्यते इदितोनल नेचातेसंप्रसारणे इज्यते न
वोत्तर्यंकि आदंतादेशोवानायतेनन्यते नयोनुनायेच नयस्मेश्रिणानस्यात्कर्मकर्तर्य
नुनायेच अन्वतमयायेन क्रमास्यतीत्वे दीयते धीयते ददे आतोयुक् चिण्कृतोः आ
दंतानां युगागमश्चिणिजिणनिकृतिच दायिता दाता दायिषीष्ट दासीष्ट अदायि अदायिषातां अदि
षातां भज्यते भज्यते भेजेश्च विणिनलोपोवा अभाजि अभंजि लम्भ्यते विभाषाचिण्णमुलोः ल ५२

वकारः ओतेपरस्य सः वोत्तः
अवृ अवृ

स्वमेनुदेशः समानो समसेवंधी यो विधिर्यथासंख्येस्यात् हायेविलवे नायकः पावकः वोनौ विभ्रत्ययै यादौ
मत्ययेपवे डेदौनौरवावौस्तः गव्येनाव्यं हव्यजघ्योशाकाद्ये योन्तादेशनिपातनार्थमिदं हव्यं जय्यं शाकाद्यैः
किं हव्येजेयमनः अर्धपरिमाणोचगव्यूतिः अदेङ्गुणः अदेङ् चगुणसंज्ञः तपरस्तत्कालस्य तपरस्तान्वर्णो
उच्चार्यमाणो समकालस्यैवसंज्ञास्यात् एकोह्रस्वेपरयोरिति यिकृत्वे अदेङ्गुणः अवर्णादिर्विधौ ह्रस्वपरयोरेको
गुणादेशः संहितायाम् उत्वेडः गंगोदकम् रमेशः उपदेशेऽजनुनासिकइत् उपदेशेऽनुनासिकोऽज्इत्सं
ज्ञःस्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लृल स्वरस्थ्वावर्णो नसह्नो ज्ञायमानो रेफोदलयोः संज्ञाः उरणरप
रः उऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तेनस्थानेयोऽण्सरपरः सन्नेवप्रवर्तते कृष्णर्द्धिः तवल्कारः लोपः शाकल्यस्य अव
र्णो पूर्वस्य पदांतयोर्वयोर्वालोपोऽश्यपि परे पूर्वत्रासिद्धं सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि
पूर्वंप्रतिपरंशास्त्रमसिद्धं हरएह हरयिह विलइह विलमिह वृद्धिरादैच् आदैच्वृद्धिसंज्ञः स्यात् वृद्धिरेचि
आदेचि वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः कृष्णैकत्वं कृष्णैकत्वं गंगौघः एत्येधत्यूठ्सु अवर्णादेजाद्योरेत्ये

Margin notes (left): पा० | वर्ण | पदयोर्लोपः अपि परे कुर्यभूतपो र्वयपि अवर्णपूर्वयोः पुनः पार्वतेयोः पदांतयोः

Margin notes (right): पाठीन विपीस्तदाता तस्त्रनये | उत्वेतिनरसंधेपः प्लीकारः। | पदेन संहिता सपाद सप्ताध्यायी ... सपादा वासौ सप्ताध्या पी सपाद सप्ता ध्यायी

वापकः   २५   पादेनसहितासपाद। सप्ताध्याया
युक्ताः। सासप्ताध्यायी। सपादावा
सौ सप्ताध्यायीचइतिसपाद सप्ता
ध्यायी। त्रयःपादाः युक्ताः सा त्रिपादी

प्रऐ

धत्योरूठि च वृद्धिरेकादेशः स्यात् उपैति उपैधते प्रष्ठौहः एजाद्योः किं उपेतः मा भवान्प्रेदिधत् अक्षादूहिन्यां अक्षौ-

सं ठे हिणी सेना प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः ऋते च तृतीयासमासे च अवर्णादृति परे तृतीयासमासे

कौ. वृद्धिरेकादेशः स्यात् सुखेन ऋतः सुखार्तः तृतीयेति किं परमर्त्तः प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशानां ऋणे प्रार्णमित्या वत्स

कृ. दि उपसर्गाः क्रियायोगे प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः प्र. परा अप सम् अव निर् निस् दुर् दुस् वि आ

ङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः भ्वादयो धातवः क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः

स्युः उपसर्गादृति धातौ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् प्रार्छति एङि पररूपं आदुपस

र्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपोषति अचोऽन्त्यादि टि अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसं एम इ

ज्ञं स्यात् शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः शकंधुः कर्कंधुः मनीषा पतंजलिः सीमंतः केशवेशे सीमांतोऽन्यः सा

रंगः पशुपक्षिणोः सारंगोऽन्यः आकृतिगणोऽयं मार्तंडः ओत्वोष्ठयोः समासे वा स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिंबोष्ठः बिंबौष्ठः अकः सवर्णे दीर्घः

समासे किं तवौष्ठः ओमाङोश्च अवर्णादोमि आङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायोंनमः शिवेहि अकः स

वत्सतरः ... कंबलार्णं ... वसनार्णं ... दशार्णं ...

सारंगो ... पशुपक्षिणोः सारंगः ।

... आकृतिगणः ...

निरवकाशत्वादीर्घ बाधकः ॥ ... आकृतिगण ... ते इति आकृतिगण ...

भेनेनुम् अलेभि अलाभि यदाकर्मैवकर्तृत्वेनविवक्षितं तदासकर्मकाणामपि अकर्मकत्वात्कर्तरि
भावेचलः कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः कर्मस्थयाक्रियातुल्यक्रियः कर्ताकर्मवत्स्यात् कार्यातिः
देशोयंनयगात्मनेपदचिण् चिण्वदिटः स्युः पच्यतेफलं भिद्यतेकाष्ठं अपाचि अभेदि भावेभिद्यतेका
ष्ठेन इतिभावकर्मप्रक्रिया अतिक्रान्तवचनेलट् स्मनिबोधिमुपपदेभूतानद्यतनेधातोर्लट् लङोपवा
दः वसन्निवासे स्मरसिकृष्णगोकुलेवत्स्यामः एवंबुद्ध्यसेचतत्स्मिकृत्यादिः प्रयोगेपि नयदि प्र-
योगेउक्तं अभिजानासिचक्षुने असेन्महि लट्स्मे लिटोपवादः यतन्तिस्मयुधिष्ठिरः वर्त्त
मानसामीप्येवर्त्तमानवद्वा वर्त्तमानेयेप्रत्ययाउक्तास्तेवर्त्तमानसामीप्येभूते भविष्यति चवास्युः
कदाआगतोसि अयमागच्छामि आगमंवाकदागमिष्यसि एषगच्छामिगमिष्यामिवा हेतु
हेतुमतोर्लिङ्वास्यात् कृष्णंनमेच्चेत्सुखंयायात् कृष्णंनमस्यतिचेत्सुखंयास्यति भविष्यत्येव

च्छते नेहैवेति निपात्यते विधिनिमंत्रणेति लिङ् विधिप्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनं यजेत निमं

लं. त्रणं नियोगकरणं आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनं इह भुंजीत आमंत्रणं कामचा

कौ. रानुज्ञा इहासीत अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः पुत्रमध्यापयेत संप्रश्नः संप्रधारणं किंभो वेदमधी

८५ यीय उत तर्कं प्रार्थने यज्ञा भो भोजनं लभेय एवं लोट् इति तिङंते श्रीगणेशायनमः धातोः आ

तृतीयाध्यायसमाप्तेर्ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः कृदतिङ् अतिङ् कृत्संज्ञा वासरूपोस्त्रियां अस्मिन्धात्वधि

कारेऽसरूपोपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्त्र्यधिकारोक्तं विना हल्याः ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक्

त्यसंज्ञाः स्युः कर्तरि कृत् इति प्राप्ते तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः एते भावकर्मणोरेव स्युः तव्यत्तव्यानीय राम

रः धातोरेते स्युः एधितव्यमेधनीयं त्वया भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वंच चेतव्य ४२

श्चयनीयो वा धर्मस्त्वया केलिमर उपसंख्यानं पचेलिमा माषाः प[illegible]व्या इत्यर्थः भिदेलिमाः कर्म

नि प्रत्ययः क्त्वान्तस्य तेर्व्वश्च ले क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव विधेर्वि
धानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति स्नान्यनेन स्नानीयं दीयतेस्मै दानीयो विप्रः अचो य
त् चेयं जेयं ईद्यति ग्लातः ग्लाः देयं ग्लेयं पोरदुपधात् पवर्गान्तादृदुपधाद्यत् एयतोपवादः शप्यं ल
भ्यं एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इत्यः स्तुत्यः शास इद
ङ्हलोः शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति शिष्यः वृत्यः आदृत्य जुषीप्रीतिसेवनयोः जुष्यः
मृजेर्विभाषा मृजेः क्यब्वा स्यात् मृज्यः ऋहलोर्ण्यत् ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत् चजोः कुघि
ण्यतोः चजोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च निष्ठायामनिटः इति वक्तव्येन गर्ज्यः मृजेर्वृद्धिः मृजेरिको वृद्धिः
सार्वधातुकार्धधातुकयोः मार्ग्यः भोज्यं भक्ष्यं भोज्यमन्यत् अनिटोन्यत्र ण्वुल्तृचौ धातोरेतौ स्तः कर्त
रि कृदिति कर्तरि युवोरनाकौ युवोः तयोरनुनासिकयोरनाकौ स्तः कारकः कर्ता नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यु

ल॰ कौ॰ ६६

हीन्यच नंद्यादेर्ल्युर्ग्रहादेर्णिनिंपचादेरच्स्यात् नंदयतीति नंदनः जनार्दनः लवणः ग्राही स्थायी मंत्री प
चः आकृतिगणोयं इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः क्षिपः बुधः कृशः ज्ञः प्रियः किरः आतश्चोपसर्गे प्रज्ञः सुग्लः
गेहेकः गेहेकर्तरि ग्रहेः कः गृहं कर्मण्यण् कर्मण्युपपदे धातोरण् कुंभंकरोतीति कुंभकारः मः आतोनु
पसर्गेकः सुप्युपपदे कुंभंकरोतीति कुंभकारः अः आतोनुपसर्गेकः अणोपवादः गोदः कंबलदः अ
नुपसर्गे किं गोसंप्रदायः मूलविभुजादिभ्यः कः मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः आकृतिगणो
यं महीध्रः कुध्रः चरेष्टः अधिकरणे उपपदे कुरुचरः भिक्षासेनादायेषु च भिक्षाचरः आदायेति ल्य
वंतं आदायचरः कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु एषु द्योत्येषु कृञः टः अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णी राम ६६
ष्वनव्ययस्य अतउत्तरस्यानव्ययविसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु परेषु यशस्करी विद्या श्राद्धकरः
वचनकरः एजेः खश् एजंतादेर्णेः खश्स्यात् अरुर्द्विषदजंतस्य मुम् अरुषो द्विषतो जंतस्य च मुमागमः खिदं

नेन स्वत्ययसम्पितिनात्ठवारिट् मनेपजनयतीतिजनमेजयः विस्ल्स प्रियवशेवदः खच् प्रियंवदः वशंवदः अन्ये
भ्योपिदृश्यंते मनिन्क्वनिप्वनिपश्चविच् एतेप्रत्ययाधातोस्युः नेडुशिकृति वशादेःकृतइण्न शृहिंसायां
सुशर्मा प्रातरित्वा। विड्वनोरनुनासिकस्यात् अनुनासिकस्याद्दिवनिच विजायते इतिविजावा ओ
णअपनयनेअवावा रिषहिंसायांरेट् सुगण् क्विप्च अयमपिदृश्यते उखास्रत् पर्णध्वत् वा
ह्मभ्रट् सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये अजात्यर्थेसुपिधातोर्णिनिस्ताच्छील्येद्योत्ये उष्णभोजी शीतभोजी
मनःसुपिमन्यतेर्णिनिर्दर्शनीयमानी आत्ममानेखश्च स्वकर्मकेमननेवर्तमानान्मन्यते सुपिखश्स्याण्णि
निः पंडितमात्मानंमन्यते पंडितंमन्यः पंडितमानी खित्यनव्ययस्य खिदंतेनव्ययस्यह्रस्वः कालिम
न्यः अनव्ययस्यनुदिवामन्यः अनव्ययस्यनुदिवामन्यः करणेयजः करणेउपपदेभूतार्थेयजेर्णिनिः
कर्तरि सोमेनेष्टवान्सोमयाजी दृशेःक्वनिप् कर्मणिभूते पारंदृष्टवान्पारदृश्वा राजनियुधिकृञःक्व
निप् युधिरंतर्भावितण्यर्थः राजानंयोधितवान् राजयुध्वाराजकृत्वा सहेच सहयुध्वा सहकृत्वा स

ल० म्यांजनेर्डः तत्पुरुषे कृति बहुलं अलुक् सरसिजं सरोजं उपसर्गे संज्ञायां प्रजा क्तक्तवतू निष्ठा एतौ निष्ठा
कौ० संज्ञौ स्तः निष्ठा भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतु स्ना
४५ तं मया स्तुतं त्वया विष्णुः विश्वं कृतवान् रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नो
निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च शॄ शीर्णः भिन्नः छिन्नः संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः यण्वतः संयोगादेरा
दन्तान्निष्ठातस्य नः द्राणः ग्लानः ल्वादिभ्यः एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् लूनः ज्याग्रहि ज्या हलः अंगावय
वाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्यांगस्य दीर्घः ज्यानः ओदितश्च प्राग्वत् भुजो कौटिल्ये भुग्नः टुओश्वि
गतिवृद्ध्योः भुजते स्मः भुग्नः शूनः शुषः कः निष्ठातस्य शुष्कः पचो वः पक्वः क्षायो मः क्षामः निष्ठायां सेटि णे
र्लोपः भावितः भावितवान् दृढः स्थूलबलयोः स्थूले बले च वर्तिच दृढ उत्तिनि यात्यते दधातेर्हिः तादौ कि राम०
ति हितं दोदद्घोः घुसंज्ञस्य दान्तस्य दद् स्यात् तादौ किति चत्तं दत्तं लिटः कानज्वा क्वसुश्च लिटः कानच् क्वसुश्च ४५
स्त्वा स्तः तङानावात्मनेपदं चक्राणः म्वोश्च मो नो धातोर्नः म्वोः परे जगन्वान् लटः शतृशानचावप्रथ

मासमानाधिकरणे अप्रथमांतेन समानाधिकरणे लटः शतृशानचौ वा स्तः प्राग्वदिदं वेतव्यं चैत्रं पचंतं पश्य आने मुक् अ
दंतोऽगस्य पचमानं चैत्रं पश्य लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात् अप्रथमासमानाधिकरणेपि क्वचित् सन् द्वि
जः विदेः शतुर्वसुः वेत्तेः वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा विदन् विद्वान् तौ सत् तौ शतृशानचौ सत्सं
ज्ञौ स्तः लृटः सद्वा करिष्यंतं करिष्यमाणं पश्य आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु क्विपमभिव्याप्य
वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः तृन् कर्ता कटान् जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् यः प्रत्ययस्य प्र
त्ययस्यादिः षद्वत् जल्पाकः भिक्षाकः कुट्टाकः लुंटाकः वराकः सनाशंसभिक्ष उः चिकीर्षुः आशंसुः भिक्षुः भ्राजभा
सधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् विभ्राट् भाः धूः विद्युत् ऊर्क् पूः दृशिग्रहणस्यापकर्षणाज्जवतेर्दीर्घः जूः ग्रा
वस्तुत् क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च वक्तीति वाक् शब्दप्राट् आयतं स्तौति
आयतस्तूः कटं प्रवते कटप्रूः जूरुक्तः श्रयति हरिं श्रीः दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः
करणे दावादेः ष्ट्रन् करणेऽर्थे दाप् लवने नदात्रं नेत्रं तितुत्रतथसिः सुः सरकसेषु च पश्चाद्धर्माना

ल० मिणव प्रोस्तु योत्रं योक्त्रं स्तोत्रं तोत्त्रं सेक्त्रं मेढ्रं पत्रं दंष्ट्रा नद्धी अर्तिलूधूसूखनसहचरः इत्रं अरित्रं लवित्रं
कौ० धवित्रं सवित्रं खनित्रं सहित्रं चरित्रं पुवः संज्ञायां पवित्रं कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् करोतीति
कारुः वायुः गुदं जायुरौषधं मायुः पित्ते स्वादुः साध्नोति परकार्यमिति साधुः आशुव्रीहिः इत्यादि उणादयो
५८ बहुलं धातोर्वर्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः केचिद्विहिता अप्यूह्याः संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे का
र्याद्विद्यादनुबंधमेतच्छास्त्रमुणादिषु जमन् कलौ क्रियायां क्रियार्थायां क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धा
तोरेतौ स्तः मोक्तुं व्रजति कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णं दर्शको याति कालसमयवेलासु तुमुन् कालः समयो वे
ला वा भोक्तुं भावे सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् पाकः अकर्तरि च कारके संज्ञायां कर्तृभिन्ने का
रके च घञ् त्यजिच भावकरणयोः रंजेर्न लोपः रागः अनयोः किं रज्यत्यस्मिन्निति रंगः निवासचितिशरीरोपस रम
माधानेष्वादेश्च कः पञ्चविनोति चेर्घञ् आदेश्च कः उपसमाधानं राशीकरणं निकायः आकायः कायः गोमय ५९
निकायः एरच् इवर्णान्तादच् चयः जयः ऋदोरप् ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् करः गरः यवः लवः स्तवः पवः

युजेर्घञर्थे कविधाने प्रस्थः विघ्नः द्रुतः क्त्रिर्मम्नित्यं क्त्रिप्रत्ययान्तानाम्मन्त्रिर्हुत्वपर्यं पाकेन निर्वृत्तं
पक्त्रिमं डुवप् उप्त्रिमं ड्वितो थुच् डुवेपृ कम्पने वेपथुः श्वयथुः यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्
यज्ञः याञ्चा यत्नः च्छ्वोः शूडनुनासिके च सनुक च्छस्य चके मात् आऊद्यता वादेशः स्तोनुना
सिके च सनुक च्छुस्य वस्य चक्रमात आऊद्यतावादेशो स्तो नुनासिके फलादौ क्तिनि च विश्नः
प्रश्नः रक्ष्णः स्वपो नन् स्वप्नः उपसर्गे घोः किः प्रधिः उपाधिः स्त्रियां क्तिन् स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन्
तस्यापवादः कृतिः स्तुतिः ल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः तेन नत्वं कीर्णिः गीर्णिः लूनिः संशूनिः
संपदादिभ्यः क्विप् संपत् विपत् आपत् क्तिन्नपीष्यते संपत्तिः आपत्तिः ऊतियूतिजूतिसाति
हेतिकीर्तयश्च प्रतेन निपात्याः ज्ञानः क्यप् कृत्या शश्च कृञः शश्चात् क्तिन् प्रकरणे प्रक्रिया कृतिः
इच्छा इषेर्निपातनोयं अ प्रत्ययात् प्रत्ययान्तेभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः चिकीर्षा पुत्रकाम्या गु
रोश्च हलः गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियाम प्रत्ययः ईहा ऊहा एषा संज्ञायो युच् अस्यापवादः कारणा

ल॰ हरणं आसनं अंशुकान पुंसके भावे क्तः ल्युट् हसितं हसनं पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण करणाधिकरणयोश्च घ उपस
कौ॰ र्गस्य द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे दन्तच्छदः आह्रीनित्वं समपह्नादः आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः
४० अवे तॄस्त्रोर्घञ् अवतारः अवस्तारो जवनिका उत्प्रमरः हलश्च हलन्ताद्घञ् घापवादः रमन्ते योगिनोऽस्मि
न्निति रामः अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिकमपामार्गः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् एषु दुःखसुखार्थेषु उ
पपदेषु खल्तयोरेवेति तु भावे कर्मणि च कृच्छ्रे दुःकरः कटो भवता अकृच्छ्रे ईषत्करः सुकरः आतो यु
च खलोपवादः ईषत्पानः सोमो भवता दुःपानः सुपानः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा प्राचामि
ति पूजार्थं प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा दोर्घ्यत्वः अलं दत्वा घुमास्थेतीत्वं पीत्वा खलु अलं
खल्वोः किं मा कार्षीत् प्रतिषेधयोः किं अलंकारः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले समानकर्तृकयोर्धात्वर्थ राम
योः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा भुक्त्वा व्रजति द्वित्वमत्र न स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति न क्त्वा सेट् इति से ४०
ट् क्त्वा न किद्वा स्यात् इति किं भुक्त्वा रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च उवर्णेवर्णान्ताद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वा स

नैमेहोवाकिनोस्तुः द्युतित्वा द्योतित्वा लिखित्वा लेखित्वा व्युपधात् किं वर्तित्वा हलः किं सेवि
त्वा हलादेः किं एषित्वा सेट् किं भुक्त्वा उदितो वा उदितः परस्य क्त्वा उद्वा शमित्वा शान्त्वा देवित्वा
द्यूत्वा स्थानेति हित्वा जहातेश्च हित्वा हाङः लुहात्वा समासे नञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् अव्ययपूर्वे पदे
नञ्समासे क्त्वा ल्यबादेशः नञ् कुं प्रकृत्य अनञ् किं अकृत्वा अव्ययपूर्वपदात् किं परमकृत्वा आभीक्ष्ण्ये
ण्ये णम् ल्बपौनःपुन्ये द्योत्ये सर्वविषये णम् लक्त्वा च नित्यवीप्सयोः आभीक्ष्ण्ये वा पायं पायं वा याति
परस्य द्वित्वं स्यात् आभीक्ष्ण्ये निरः नेषु व्ययसंज्ञकृदंतेषु च स्मारं स्मारं नमति गुरुं स्मृत्वा स्मृत्वा
वा पायं पायं भोजं भोजं श्रावं श्रावं अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् एषु कृञो णम् स्यात् सि
द्धाप्रयोगो यस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् स्वार्थत्वात् प्रयोगोनर्हः इत्यर्थः अन्यथाकारं एवंकारं कथंकारं इत्थं
कारं इत्थं भुंक्ते इत्यर्थः सिद्धेति किं शिरोन्यथा कृत्वा भुंक्ते इति कृत्प्रक्रिया प्रातिपदिकार्थे लिंगपरिमा
णवचनमात्रा प्रातिपदिकार्थे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् प्रातिपदिकार्थमात्रे उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानं लिंग
मात्रे तटः तटी तटं परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः वचनं संख्या एकः द्वौ बहवः संबोधने च प्रथमा हे राम

ल॰ कौ॰ ४८

कर्म कर्तुरीप्सिततमं कर्म ः क्रिययाप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् कर्मणि द्वितीया अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्या
त् हरिं भजति अभिहिते तु कर्मणि प्रथमा हरिः सेव्यते लक्ष्म्या सेवितः अकथितं च अपादानादिविशेषैर
कथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् कर्मणि द्वितीया दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां कर्मयुक्स्यादक
थितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां गां दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां तंडुलानोदनं पचति गर्गान् शतं दंडयति
व्रजमवरुणद्धि गां माणवकं पंथानं पृच्छति वृक्षमवचिनोति फलानि माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा शतं ज
यति देवदत्तं सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति देवदत्तं शतं मुष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा अर्थनि
बंधनेयं संज्ञा बलिं भिक्षते वसुधां माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि स्वतंत्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा
साधकतमं करणं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणं स्यात् कर्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्तरि क
रणे च तृतीया स्यात् रामेण बाणेन हतो वाली कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति
स संप्रदानसंज्ञः चतुर्थी संप्रदाने विप्राय गां ददाति नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च एभि राम॰ ४८
र्योगे चतुर्थी हरये नमः प्रजाभ्यः स्वस्ति अग्नये स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं

तेनेदं देवेभ्यो हविरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि चतुर्थी इंद्राय एवमपाये पादाने अपादाने अपायो वि
श्लेषस्तस्मिन्साध्ये वर्तमानं यदवधिभूतं तदपादानं अपादाने पंचमी ग्रामादायाति धावतोऽश्वात्पतति इत्यादि शु
ष्टीकोऽवधि कारकेभ्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी राज्ञः पुरुषः कर्मादी
नामपि संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव सतां गतं सर्पिषो जानीते मातुः स्मरति एधोदकस्योपस्कुरुते भ
जे शंभोः स्मरणयोः फलानां तृप्तः कर्तृकर्मणोः कृति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी कृष्णस्य कृतिः जगतः
कर्ता कृष्णः आधारोऽधिकरणं कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं सप्तम्यधिकर
णे च वाहुलेति कायेभ्यः औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा कटे आस्ते स्थाल्यां पच
ति मोक्षे इच्छास्ति सर्वस्मिन्नात्मास्ति वनस्य दूरे अंतिके वा इति विभक्त्यर्थः समासः पंचधा तत्र समस
नं समासः स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वि
तीयः प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः कर्मधारयभेदो द्विगुः प्रा

येणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः पंचमः समर्थः पदविधिः पदसंबं
ल॰ धीयोविधिः समर्थाश्रितोबोध्यः प्राक्कडारात्समासः कडाराः कर्मधारयइत्यतः प्राक्समासइत्यधिक्रिय
कौ॰ ते सहसुपा सुप्सुपासहसमस्यते समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपोधातुप्रातिपदिकयोः एतयोरवयवस्य सु
५९ पोलुक्परार्थाभिधानंवृत्तिः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाःपंचवृत्तयः वृत्त्यर्थावबोधकंवा
क्यंविग्रहः सचलौकिकोलौकिकश्चेतिद्विधा तत्रपूर्वअम्भूतसुइत्यलौकिकः। तत्रसमासेकृते भूत
पूर्वंचरट् इतिनिर्देशात्भूतशब्दस्यपूर्वनिपातः इवेनवासमासोविभक्त्यलोपश्च वागर्थाविववागर्था
विव इतिकेवलसमासः अथाव्ययीभावः अधिकारोयंप्राक्तत्पुरुषात् अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिवृ
द्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु वि
भक्त्यर्थादिषुवर्तमानमव्ययंसुबंतेनसहनित्यंसमस्यते प्रायेणाविग्रहोनित्यसमासः अस्वपदविग्रहो राम
वा विभक्तौहरिङि अधिइतिस्थिते प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनं समासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जं ५९

नेस्यात् उपसर्जनेपूर्वे समासउपसर्जनेनेभाक्प्रयोज्यं उत्पर्येभाक्मयोगाःह्रस्वोल्लुक् एकादेशाविकृ
तस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायोस्तायंस्यादिति अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपोलुक् अधिहरिअव्य
यीभावश्च नपुंसकंस्यात् गाःपातीतिगोपाः तस्मिन्नधिगोपं नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः अदंता
दव्ययीभावात्सुपोनलुक् तस्यपंचमीविनाऽमादेशः कृष्णस्यसमीपेउपकृष्णं तृतीयासप्तम्योर्बहु
लं अदंतादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः उपकृष्णं उपकृष्णे उपकृष्णेन मद्राणांसमृ
द्धिः सुमद्रं यवनानांव्यृद्धिर्दुर्यवनं मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकं हिमस्यात्ययोऽतिहिमं निद्रासंप्र
तिनयुज्यते अतिनिद्रं हरिशब्दस्यप्रकाशइतिहरि विष्णोःपश्चादनुविष्णु योग्यतावीप्सापदार्थान
तिवृत्तिसादृश्यानियथार्थं रूपस्ययोग्यमनुरूपं अर्थमर्थंप्रतिप्रत्यर्थं शक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्ति अ
व्ययीभावेचाकाले सहस्यसः स्यादव्ययीभावेनतुकाले हरेःसादृश्यंसहरि अकालेकिं सहपूर्वाह्णं
ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं चक्रेणयुगपत्सचक्रं सदृशःसख्यासखि क्षत्राणांसंपत्तिःसक्षत्रं तृण

मध्यपारेमध्यंसप्तरणामसि अग्निग्रंथपर्यंतमापीतेसाग्नि नदीभिश्च नदीभिःसंख्यावासमस्यते समाहा
लो॰ रेचायमिष्यते पंचगंगं द्वियमुनं तद्धिताः आयंचगाध्यायपरिसमाप्तेरधिकारोयं अव्ययीभावेशरत्प्रभ
कौ॰ तिभ्यः शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासांतोऽव्ययीभावे शरदः समीपमुपशरदं प्रतिविपाशं जरायाज
५० रस्च उपजरसमित्यादि अनश्च अनंतादव्ययीभावाट्टच् नस्तद्धिते नांतस्यभस्यटेर्लोपस्तद्धिते उपरा
जं अध्यात्मं नपुंसकादन्यतरस्यां अन्नंतं यत्क्लीवं तदंतादव्ययीभावाट्टज्वा उपचर्मं उपचर्म झयः
झयंतादव्ययीभावाट्टज्वा उपसमिधं उपसमित् अव्ययीभावः तत्पुरुषः अधिकारोयंप्राग्बहुव्रीहेः द्विगुश्च त
त्पुरुषसंज्ञकः द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः द्वितीयांतं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबंतैः
सहवासमस्यते कृष्णंश्रितः कृष्णश्रितः इत्यादि तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन तृतीयांतं तत्कृतार्थकृ राम
तगुणेनार्थेनचसहप्राग्वत् शंकुलयाखंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थोधान्यार्थः तत्कृतेतिकिं अक्ष्ण ५०
णाकाणः कर्तृकरणेकृताबहुलं कर्तरिकरणेचतृतीयाकृदंतेनबहुलंप्राग्वत् हरित्रातः नख

विभिन्नः शंकुलाखंडः गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं मात्रे तिर्भिन्नः चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः
चतुर्थ्यंतमर्थाय यत्तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यंतं प्राग्वत् यूपाय दारु यूपदारु तदर्थेन प्रकृतिविकारभा
व एव गृह्यते तेनेह न रंधनाय स्थाली अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्तव्यं द्विजायायं द्वि
जार्थः सूपः द्विजायायं यवागूः द्विजार्था यवागूः भूतबलिः गोहितं गोसुखं गोरक्षितं पंचमीभयेन
चोराद्भयं चोरभयं स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन पंचम्याः स्तोकादिभ्यः अलुक् उत्तरपदे स्तो
कान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः अन्तिकादागतः अभ्याशादागतः दूरादागतः कृच्छ्रान्मुक्तः षष्ठी सर्वेण न
प्राग्वत् राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः सर्वापश्चोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे अवयविवाचिना सह
सर्वादयः समस्यंते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठीसमासापवादः सर्वकायस्य पूर्वकायः अ
परकायः एकाधिकरणे किं सर्वेषां छात्राणां अर्धं नपुंसकं समांशवाचि अर्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्व
त् अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली सप्तमी शौण्डैः सप्तम्यंतं शौण्डादिभिः प्राग्वत् अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः

लं॰ द्वितीयातत्र्यात्समासोज्ञेयः दिक्संख्येसंज्ञायां संज्ञायामेवेतिनियमार्थंसूत्रं सर्वैकुकामशामी सप्तऋष
कौ॰ यः नेहउत्तरावृक्षाः हलदंतात्सप्तम्याः अलुक् पंचब्राह्मणाः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च तद्धि
५२ तार्थविषयेउत्तरपदेचपरतः समाहारेचवाच्येदिक्संख्ये प्राग्वत् पूर्वस्यांशालायांभवः पूर्वाशाला
इतिसमासेजातेसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावः दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः अस्माद्भावाच्यार्थेञः
स्यादसंज्ञायां तद्धितेष्वचामादेर्ञ्णितिति चतद्धितेष्वचामादेरचोवृद्धिःस्यात् यस्येतिच पौर्वशालः
पंचगावोधनेयस्येतित्रिपदेबहुव्रीहौ द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदेनित्यसमासवचनं गोरतद्धितलुकि
गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तोनतुतद्धितलुकि पंचगवधनः तत्पुरुषसमानाधिकरणः क
र्मधारयः संख्यापूर्वोद्विगुः तद्धितार्थेत्युक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वोद्विगुसंज्ञः स्यात् द्विगुरेकव
चनं द्विग्वर्थः समाहारएकवत्स्यात् सनपुंसकं समाहारेद्विगुर्द्वंद्वश्चनपुंसकंस्यात् पंचानांग राम
वांसमाहारः पंचगवं विशेषणंविशेष्येनबहुलं भेदकंभेद्येनसमानाधिकरणेनबहुलंप्राग्वत् नीलोत्पलं ५२

मैत्रो त्वमले वहुलग्रहणात्कचिन्नित्यं कृतं सर्वं क्वचिन्न एमोज्ञामृटम्यः उपमानानि सामान्यवचनैः घनश्या
मः शाकिपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च शाकिप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवब्राह्मणः नञसुपासह समा
सवत् नलोपो नञः नञो नस्य लोप उत्तरपदे अब्राह्मणः तस्मान्नुडचि लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुट् अ
नश्वः नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः कुगतिप्रादयः एते समर्थेन नित्यं समस्यंते कुत्सितः पुरुषः
ऊर्यादिच्विडाचश्च ऊर्यादयश्च्व्यंताः डाजंताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य
सुपुरुषः प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया प्रगत आचार्यः प्राचार्यः अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया अतिक्रांतोला
मिति विग्रहे एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः गोस्त्रि
योरुपसर्जनस्य उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययांतं च तदंतस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः अतिमालः अवादयः क्रुष्टा
द्यर्थे तृतीयया अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्यय
नः निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या निष्क्रांतः कौशांब्याः निःकौशांबिः तत्रोपपदं सप्तमीस्थं सप्तम्यंते पदे कर्मणीत्या

दैवाद्यजेव स्थितेवकुंभादितद्दावकू परमुपपदसंतेस्यात् उपपदमतिङ् उपपदं समर्थेनानित्यं समस्यते अतिङ् नञ्युम्ला
कौ॰ मासः कुंभं करोतीति कुंभकारः अतिङ् किं मा भवान्भूत् माङि लुङीति सप्तमी निर्देशात्माङुपपदं गतिकारकोपपदाना
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः व्याघ्री अश्वक्रीती कच्छपीत्यादि तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः संख्या
ल॰ व्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्य समासांतोऽच्स्यात् द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्यंगुलं निर्गतमंगुलीभ्यो निरंगुलं अ
५२ हः सर्वैकदेशसंख्यापुण्याच्च रात्रेः एभ्यो रात्रेरच्स्यात् चात्संख्याव्ययादेः रात्राह्नाहाः पुंसि एतदंतौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुं
स्येव अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः सर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबे द्विरात्रं अतिरात्रः राजा
हः सखिभ्यष्टच् एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् परमराजः आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः महाराजः प्र
कारवचने जातीयः महाप्रकारो महाजातीयः द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः द्वादश अष्टादश परवल्लिं राम
गं द्वंद्वतत्पुरुषयोः कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमा ५२
सेषु न पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः अलंकुमा

वै अनेकमादिः अनपवज्ञापकात्समासः निष्कौशांबिः अर्द्धं चा पुंसि च अर्द्धर्चादयः पुंसि क्लीबे च स्युः अर्द्धर्चं
अर्द्धर्चः एवं ध्वजतीर्थशरीरमंडपयूपदेहांकुशकलशपात्रसूत्रादयः सामान्ये नपुंसकम् मृदु पचति प्रातः
कमनीयं द्युतितम् पुरुषः शेषो बहुव्रीहिः अधिकारोयं प्राग्द्वंद्वात् अनेकमन्यपदार्थे अनेकं प्रथमांतमन्य
पदस्यार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ सप्तम्यंतं विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् हल
दंतात्सप्तम्याः संज्ञायां हलंतादंतात्सप्तम्या अलुक् कंठेकालः अनपवे ज्ञापकाद्वाधिकरणपदो बहु
व्रीहिः प्राप्तमुदकं यं ग्रामं स प्राप्तोदको ग्रामः ऊढरथोनड्वान् उपहृतपशू रुद्रः उद्धृतोदनास्थाली पीतांबरो हरिः
वीरपुरुषः ग्रामः प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च प्रपतितपर्णः नञोस्त्यर्थानां वाच्यो चोत्तरपदस्य
वा लोपः अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी
प्रियादिषु उक्तपुंस्कादनूङः भार्यो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकशब्दस्येव रूपं स्यात्समाना
धिकरणे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः चित्रगुः रूपवद्भार्यः अनूङः किं वामोरूभार्यः अ

कौ
सा
५५

पुंवत्स्त्रीप्रमाणेपः प्रमाणार्थेप्रत्ययोनेयन स्त्रीलिंगेतदंतात्प्रमाण्येनाज्ञबहुव्रीहेश्चस्यात् कल्याणीपंचमीयासांरात्रीणां
ताः कल्याणीपंचमारात्रयः स्त्रीप्रमाणीयस्य स्त्रीप्रमाणः अप्रियादिषु किं कल्याणीप्रियः इत्यादि बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष
ष्णोः स्वांगात्षच् स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यंतात् बहुव्रीहेः षच् दीर्घसक्थः जलेजे अक्षिणीयस्याः सा जलजाक्षी स्वांगात्किं
दीर्घसक्थि शाकटं स्थूलाक्षावेणुयष्टिः अक्ष्णोऽदर्शनादितिवक्ष्यमाणोच् द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः द्विमूर्धः अंतर्बहिर्भ्यांच
लोम्नः अप्स्यात् अंतर्लोमः बहिर्लोमः पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यः हस्त्यादिवर्जितात् उपमानात्परस्यपादस्यलोपः
स्यात् व्याघ्रस्येवपादावस्यव्याघ्रपात् अहस्त्यादिभ्यः किं हस्तिपादः कुसूलपादः संख्यासुपूर्वस्यपादस्यलोपः स्यात् द्वि
पात् सुपात् उद्विभ्यां काकुदस्यलोपः स्यात् उत्काकुत् विकाकुत् पूर्णाद्विभाषा पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः सुहृ
द्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः सुहृन्मित्रं दुर्हृदमित्रः उरःप्रभृतिभ्यः कप् बहुव्रीहेः व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः शेषाद्विभाषा
अनुक्तसमासांतात् बहुव्रीहेः कप् वा महायशस्कः महायशाः इति बहुव्रीहिः चार्थे द्वंद्वः अनेकं सुबंतं चार्थे वा राम
नैमानंवासमस्यते सद्वंद्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनि ५५

येनसमासेनकैस्यैककृतिर्मिलनं सः समुच्चयः अत्रोभिदामहर्गांचानेयन्यस्मिन्नस्यानुषंगीकात्वेऽन्वाचयः अनयोःसा
मस्यासमासेन यवाद्वत्वेतौ क्रियोनिमिलितानामन्वयस्तत्रेतरेतरयोगः संज्ञापरिभाषमितिसमाहारः समाहारः
एकशेषेनादिपुरुषं प्रयुसर्वेप्रयोगादैपरंस्यात् देनानोराजाराजन्दंतः धर्मादिष्वनियमः अर्थःधर्मौधर्मा
वित्यादि द्वंद्वेहेवि सर्वस्यात् द्वंद्वे अन्ताद्यदंतः इदंद्वंद्वेसर्वस्यात् ईशकृष्णौ अल्पाच्तरं पूर्वंस्यात् शिव
केशवौ द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां यथा द्वंद्वैकवत् पाणिपादं मार्दंगिकपाणविकं रथिकाश्वारो
हं सर्वोविद्वंद्वोविभाषैकवद्भवति द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे चवर्गान्तात् दषहान्ताच्चद्वंद्वात् टक्स्यात् समाहारे वाक्
चत्वचं त्वक्स्रजं शमीदृषदं छत्रोपानहं समाहारेकिंप्राप्तं शरदोः इतिद्वंद्वः जकतरूवृः यंथ्यामानवे अगायंता
स्यसमासस्य मयूरव्यंसकादयः अर्द्धेनाभूसंदंतस्यन अर्द्धर्चाः अनर्चवृहूवावधीनयेव नेदमन्वादेशं बहु
कृतके विस्मपुरं विमलापेसरः द्वांनरूपमगोभ्योयईत् हीयं हीयं अंतरीयमनीयं समीयं अवर्णान्ताद्वा येयं
प्राये अरनोदेशोअनपोदेशः राजपुरं अतेन अन्तपूःरवपूस्तःमाविपथः रम्यपथोदेशः अन्तर्णोदर्शनात्

कौ॰ अचत्वपर्यायास्तत्रो वृस्यात् गवामद्रीवगवाद्धः उपसर्गादध्वनः प्रगतोध्वानंप्राध्वोरथः नसञ्जनात् सञ्जनाशीन्यरेभ्यः
ल॰ समासोनास्तुःसुराज्ञा अतिराज्ञा स्वतिभ्यामेव नेदूपरमराजः पथोविभाषा मन्पूर्वोत्पथोवासमासांतः अपथं अपथ्या
५४ इतिसमासांतः समर्थानांप्रथमाद्वा इदंपदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिशइतियावत् प्राग्दीव्यतोऽणः तेनदीव्यतीत्यर्थेनः
प्रागतोधिक्रियते अपत्यादिभ्यश्च प्रभ्योऽणस्यान्यान्स्वीयनीयेष्वर्थेषु अस्त्रयतेरपत्यादिष्वप्रत्ययतेगणपते दि
त्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् ण्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दितेरपत्यादिदैत्यः अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः प्राजापत्यः
दैवादयज्ञञौ दैव्यं दैवं बहिषष्टिलोपोयञ्च बाह्यः ईकक्च किति च अचामादेरचोवृद्धिः कितिनद्धि बाहीकः गो
रजादिप्रसंगे यत् गोरपत्यादि गव्यं अजादिप्रसंगे किं गोभ्यो टेनम्यआगते गोरूप्यं गोमयं उत्सादिभ्योञ् औत्सः
इत्यपत्यादिविकारांतार्थाःप्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनात् धान्यानांभवनइत्यतः प्रागर्थेष्वाभ्यामेतौस्तः राम
स्त्रैणः पौंस्नः तस्यापत्यं षष्ठ्यंतात्कृतसंधेः समर्थादपत्येऽर्थेउक्ताववक्ष्यमाणाश्चप्रत्ययावास्युः ओर्गुणः उपगोरपत्यमिति ५४
भस्य ओर्गुणस्तद्धिते उपगोरपत्यमौपगवः आपत्यपतेःदैत्यः औत्सः स्त्रैणः पौंस्नः अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं अपत्य

राष्ट्रः ग्रामः गोष्ठः प्रकारायाभीता।स्मादि गाम्भवष्ट्र प्रायस्माद्यत्वाट्ः प्रावृषिकः प्रायभवः तत्रे
नेनकेनमायवत्वात्कृष्णेनभवति स्रौघ्नः संभवते स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः कोशादुद्भूतं कौशेयं वस्त्रं तत्रभ
वः स्रौघ्नः ग्राम्यः ग्रैव्यः दिगादिभ्यो यत् दिश्यं वर्ग्यं शरीरावयवाच्च दन्त्यं कण्ठ्यं अध्यात्मादेष्ठ
ञिष्यते अध्यात्मभवमाध्यात्मिकं अनुशतिकादीनांच पक्षमभयपदसृहृदिविनिविनिलिनिकितिव
आधिदैविकं आधिभौतिकं ऐहलौकिकं पारलौकिकं आङ्गुलत्वाच्च जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
जिह्वामूलीयं अङ्गुलीयं वर्गान्ताच्च कवर्गीयं ततआगतः स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः वगाय स्यान्ते ब्यः
शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् औपाध्यायकः पैतामहकः
हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः समादागतं समरूप्यं पक्षे समीयं देवदत्तरूप्यं दे
वदत्तीयं मयट्च सममयं देवदत्तमयं प्रभवति ततः प्रभवति हिमवतः प्रभवति हैमवती गं
गा तद्गच्छति पथिदूतयोः स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा अभिनिष्क्रामति द्वारं स्रुघ्नम

भिनिर्गच्छति इति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारं अधिकृत्य कृते ग्रन्थे शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारी
लको रकीयः सोऽस्य निवासः स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः तेन प्रोक्तं पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तस्ये— —
पगोरिदमौपगवं इति शैषिकाः तस्य विकारः अश्मनो विकारे टिलोपः अश्मनो विकार आश्मः भास्म
५८ नः मार्त्तिकः अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः चाद्विकारे मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः मौ
र्वं काण्डं भस्म वा पैप्पलं मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः प्रकृतिमात्रात् मयड्वा स्याद्विका
रावयवयोः अश्ममयं आश्मनं अभक्ष्येत्यादि किं मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनं नित्यं वृद्धशरा
दिभ्यः आम्रमयं शरमयं गोश्च पुरीषे गोमयं गोपयसोर्यत् गव्यं पयस्यं इति प्राग्दीव्यतीयाः
प्राग्वहतेष्ठक् तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते तेन दीव्यति खनति जयति जितं अक्षैर्दीव्यति
खनति जयति जितं वा आक्षिकः संस्कृतं दध्ना संस्कृतं दाधिकं मारिचिकं तरति उडुपेन तरति ५८
औडुपिकः चरति हस्तिना चरति हास्तिकः दध्ना चरति दाधिकः संसृष्टे दध्ना संसृष्टं दाधिकं

नेवेद्योक्ति चद्गणाम्मुष्ठितमादैविकः इति समाचारलिलिभिर्विसामाजिकः प्राचेहुईं रकुनेति
पाल्हिकः दईकुनेकोतितसाकुमिकः धर्मं चरति धार्मिकः अधर्माच्चेति वक्तव्यं आधर्मिकः शिल्पं
मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः प्रहरणं असिः प्रहरणमस्य आसिकः धानुष्किकः शीलं
अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः छत्रादिभ्यो णः गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य
छात्रः तत्र नियुक्तः आकरे नियुक्तः आकरिकः निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः इतिठञधिका
रः प्राग्घिताद्यत् तस्मै हितमित्यतः प्रागधिक्रियते तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् रथं वहति रथ्यः यु
ग्यं धुरो यड्ढकौ धुर्यः धौरेयः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्या
नाम्यसमसमितसंमितेषु नावा तार्यं नाव्यं जलं वयसा तुल्यो वयस्यः धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं वि
षेण वध्यो विष्यः मूलेन आनाम्यं मूल्यं मूलेन समो मूल्यः सीतया संमितं सीत्यं क्षेत्रं तुलया
संमितं तुल्यं तत्र साधुः सामसु साधुः सामन्यः कर्मण्यः शरण्यः सभाया यः सभ्यः इति

ल॰ कौ॰ एतेनवधिमार्क्षः शीताङ्कः तेनक्रीतमित्यतः प्राक्छोधिक्रियते उगवादिभ्योयत् स्वर्णमाहकादिभ्य
श्रयतक्रमाप्यः तस्मैहितं वत्सेभ्योहितोवत्सीयोगोधुक् शंकव्यंदारुगव्यं हविष्यं शरीराव
५४ यवाद्यत् दन्त्यंकण्ठ्यंनस्यं आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः आत्माध्वानौखे एतौखेप्रकृ
त्यास्तः आत्मनेहितमात्मनीनं विश्वजनीनं मातृभोगीणः छयतोःपूर्णोवधिः प्राग्वतेष्ठञ् ते
नतुल्यमित्यतः प्राक्ठञधिक्रियतेतेनक्रीतंदन् समयप्राप्तोस्यसामयिकं प्राप्तेतस्येश्वरःसर्व
भूमिपृथिवीभ्यामणञौ प्रत्ययान्तकाहेनाव सर्वभूमेरीश्वरःसार्वभौमःपार्थिवः पंक्तिविंश
तित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं एतेरूढशब्दानिपात्यन्ते तदर्हम् छेदनच्छे
दमर्हतिनित्यंछैदिकः दण्डादिभ्यः यत् दण्डमर्हतीतिदण्ड्यः वध्यः तेननिर्वृत्तं अह्नानिर्वृत्तमा
ह्निकं इतिठञोवधिः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः ब्राह्मणेनतुल्यंब्राह्मणवदधीते क्रियाचेत्किंगुणतु॰ ५४
ल्येमाभूत् पुत्रेणतुल्यःस्थूलः तत्रतस्येव मथुरायामिवमथुरावत्स्रुघ्नेप्राकारः चैत्रस्येव

कथाच यार प्यात् अंग हैहे भो अये: अविषु एकपदे पुन आदः वादिरथाकृति गणोयं नहिता आस
वैविभक्तिः यस्मात्सर्वविभक्तिर्नोत्पद्यते सतहितोते सतद्धितोते अव्ययसंज्ञास्मात् परिगणनं कर्तव्यं तसि
त्वाद्यकप्रत्ययाः शसमभृतयः शाकसमासांतेभ्यः अम् आम् तिनसिवतीननजानविद्व्यादि कृमेजंतः
कृतयोमौतपवेतस्य नदेतमव्ययं स्मारं स्मारं जीवसेपिबध्यै कात्तोसुन्कसुनः एतदेतमव्ययं कृत्वा उदे
तोः विसृपः अव्ययीभावस्य अभिहरि अव्ययादाप्सुपः अव्ययाद्धितिस्यापः हपश्च लक् स्यात् तत्रशाला
यां अप्यया[illegible]त्रिषुलिंगेषुसर्वासुचविभक्तिषु वचनेषुचसर्वेषुचयन्नव्येति तदव्ययं वष्टिभागुरिरल्लोपमवा
प्योरुपसर्गयोः तापंचैवहसोतानांयथावाचानि धाद्भिशाः वगाहः अवगाहः इत्यव्ययानि इतिश्रीवर
दराजविरचितायांलघुसिद्धांतकौमुद्यां प्रथमाद्यन्तिःसमाप्ता शुभमस्तुसर्वजगतो ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ग
१५